

๓๗. ความหวังและแรงบันดาลใจให้เลือกปฏิบัติธรรม

Hopes and Aspirations for Dhamma Practice

ขอน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

In Honor of the Blessed One of the Fully Enlightened One

By Nithee Siripat – Siripat.com and Academiae Network, 2016

ความสำคัญของบทความ

อันเหล่ามนุษย์ผู้ทุกคนนั้น ย่อมต้องดำเนินชีวิตประกอบด้วยความหวังและแรงปรารถนา ที่จะลด บันดาลความนึกคิด ให้เกิดความเห็นชอบ (สัมมาทิฏฐิ) เห็นสรรพสิ่งในสิ่งทั้งหลาย “เกิดขึ้น-ตั้งอยู่-ดับไป” (สังสารวัฏฏ์อันรู้เห็นด้วยทิพจักขุญาณหรือคิดตามหลักปฏิจางสมุปปาท-อิทัปปัจจยตา-ปัจจยการ) ตาม ความเป็นจริงหรือตามกำหนดแห่งธรรมชา อันเป็นธรรมชาติที่ปราศจากภาวะปรุงแต่งจากใจแห่งสัญเจตนา ของมนุษย์ อันประกอบด้วยวิญญะ (กิเลส-กรรม-วิบาก) ที่หมุนเวียนเปลี่ยนไปในทุกดิไม่สิ้นสุด ไม่ว่าจะ ดำรงอยู่ในภูมิแห่งจิตหรือคุณภาพชีวิตใดก็ตาม ได้แก่ **กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรุปาวจรภูมิ** ที่เรียกว่า “**ทุกดิ**” (สังสารทุกข์) ถ้าไม่ไขพัฒนาตนเองให้ก้าวหน้าไปภพภูมิอันสูงสุดโดยปรมัตต์ นั่นคือ “**โลกุตตรภูมิ แห่งอรหัตผล**” (วิวิญญะ-ขันธวินิมุต: ภาวะที่ปราศจากความยึดมั่นในอุปานันท์หรืออุปาทานทุกข์) เท่านั้น เพราะฉะนั้น บุคคลหรือนรชนผู้หลงทิศ หมดกำลังใจ สิ้นหวังในชีวิต ตระกำลำบากในการดำเนิน ชีวิตนั้น เรียกว่า “**มีชีวิตสันตติในสังสารทุกข์แห่งโลกธรรมทั้ง ๘**” เพราะไม่รู้ประจักษ์แจ้งโลกและชีวิตตาม เป็นจริง (ยถาภูตญาณ-ธรรมฐิติญาณ-สัมมาทัสสนะ) ที่เรียกว่า “**อวิชา-สัมโมหะ**” หมายถึง ความไม่รู้จริง และความหลงมกย คือ **ไม่รู้จริงใน “อริยสัจ ๔-เหตุผลในกาลทั้ง ๓-อิทัปปัจจยตา ๑๒”** ประการสำคัญ ย่อมปล่อยในความไม่รู้เรื่องไม่ประกอบด้วยปัญญาและเหตุผล (อโยนิโสมนสิการ) นั้น เข้าครอบงำกระบาล หัวสมอง จนไม่รู้อะไรเลย มีแต่ภาวะแห่งความยึดมั่นถือมั่นในขันธทั้งหลายจนเกิดทุกข์ เพราะ “**อวิชา ๔- อวิชา ๘**” และ “**ตัณหา ๓**” (มูล ๒) ที่เรียกว่า “**อุปาทานทุกข์-อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์**” เมื่อได้ทำความเข้าใจให้ถูกต้องตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาดีแล้ว บุคคลนั้นย่อมเกิดปัญญาสามัญและปัญญาอันยิ่งแห่งผลของ การปฏิบัติอย่างถูกต้องตามคำสอนของพระพุทธเจ้า และมีปรีชาสามารถในการดับกิเลสทั้งหลายและกอง ทุกข์ทั้งปวงได้จริง.

บทความที่ ๓๗ ประจำปี ๒๕๕๕ – ความหวังและแรงบันดาลใจให้เลิกปฏิบัติธรรม

ในคำกล่าวที่ว่า “คนไม่เจอความทุกข์” (สภาพที่ทนได้ยาก–ความไม่สบาย–ทุกข์ตา) **จริงๆ ย่อมไม่เห็นธรรม**” นั้น น่าจะเป็นคำพูดที่ไม่เกินความเป็นจริง เพราะคนส่วนใหญ่ที่หันหน้าเข้าวัดหรือสถานปฏิบัติธรรมทั้งหลายนั้น ส่วนใหญ่จะเผชิญกับปัญหาความทุกข์อย่างหนักในชีวิต อาจอยู่ในขั้นการล้มละลายทั้งชีวิตหรืออาชีพที่ทำอยู่ ชนิดอย่างหมดเนื้อประดาตัว บางคนหาหนทางออกของชีวิตไม่เจอ ก็อาจถึงขั้นคิดฆ่าตัวตายเพื่อหนีปัญหาที่ต้องผจญอยู่ โดยอ้างเหตุผลหรือข้อแก้ตัวต่างๆ นานา เท่าที่จะหาได้ เพราะไร “สติสัมปชัญญะ” (สติปัญญา) ที่เรียกว่า “อโยนิโสมนสิการ” (Nescience) คือ ความคิดไม่เป็นหรือคิดไม่ออก ฉะนั้น คนที่ประสบปัญหาความทุกข์อย่างหนัก ก็ย่อมไม่เป็นสุข และคนที่ประสบความสุขมากๆ เกินมนุษย์ควรจะเป็น ก็ไม่เป็นสุข เช่นกัน นั่นคือ ไม่มี ความพอดีความเพียงพอที่จะทำให้ชีวิตเป็นสุขสบายราบรื่น คือ “ภาวะมีความสุขตามอัธยาศัย” มีความพึงพอใจในสิ่งที่ตนมีหรือสิ่งที่ตนแสวงหามาได้ (สันโดษ) นั่นคือ มีอารมณ์ความรู้สึกที่อยู่เหนือสภาวะแห่งโลกธรรมทั้ง ๘ ได้แก่ ลาภ–เสื่อมลาภ ๑ ยศ–เสื่อมยศ ๑ สรรเสริญ–นินทา ๑ สุข–ทุกข์ ๑ การไปยึดมั่นถือมั่นแห่งความถือผิดในความเป็นตัวตนใน โลกธรรมทั้งหลาย นั้น ย่อมเกิดทุกข์ทั้งกายและใจ (ทุกข์ ๒: กายิกทุกข์–ทุกข์ทางกาย กับ เจตสิกทุกข์–ทุกข์ทางใจ–โทมนัส) เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เกิดความเดือดร้อนประกอบวิปฏิสารร้อนใจด้วยสังกิลเลสทั้งหลาย ได้แก่ โสกะ–ปริเทวะ–ทุกข์–โทมนัส–อุปายาส หรือ ความโศก–ความคร่ำครวญ–ความทุกข์กาย–ความทุกข์ใจ–ความคับแค้นใจ กล่าวโดยย่อ บุคคลผู้ถือข้อปฏิบัติหรือการดำเนินชีวิตที่เอียงสุด ผิดพลาดไปจากทางอันถูกต้อง คือ “หลักมัชฌิมาปฏิปทา” (อริยอัฏฐังคิกมรรค –The Middle Path) ที่เรียกว่า “ที่สุด ๒ อย่าง” หรือ “อันตา ๒” ได้แก่ (๑) คนสุขมากก็เป็นทุกข์ นั่นคือ “กามสุขัลลิกานุโยค” (Extreme Hedonism) หมายถึง การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุข และ (๒) คนเดือดร้อนมากก็เป็นทุกข์ นั่นคือ “อัตตกิลมถานุโยค” (Extreme Asceticism) หมายถึง การประกอบความลำบากเดือดร้อนแก่ตนเอง การบีบคั้นทรมานตนให้เดือดร้อน (Self-Mortification) เพราะชีวิตที่อยู่บนโลกนี้อยู่ในภูมิแห่งทุกขคติ (กามาวจรภูมิ–รูปาวจรภูมิ–อรูปาวจรภูมิ) ที่เรียกว่า “สังสารวัฏฏะ–๒๓วัฏฏะ–วัฏฏะ ๓” (กิเลส–กรรม–วิบาก อันเป็นองค์ประกอบแห่งปัจฉัยธรรมในภวจักร–สังสารจักร) หรือ “สังสารทุกข์” เพราะฉะนั้น **ความเกิดขึ้น–ความตั้งอยู่–ความดับไป** แห่งสภาวะธรรมหรือสังขาร (นามรูป) ทั้งหลายนั้น เรียกว่า “สังขตะ–สังขตธรรม” คือ สภาพปรุงแต่งตามเหตุปัจจัยด้วยอำนาจครอบงำแห่งกิเลสทั้งหลายที่แสดงด้วยเจตนา (สัญญาเจตนา) ที่เรียกว่า “กิเลส ๓” หมายถึง สิ่งที่ทำให้ใจให้เศร้าหมอง ความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิดหรือพื้นจิต ทำให้จิตใจขุนมัวไม่บริสุทธิ์ และเป็นเครื่องปรุงแต่งความคิดให้ทำกรรมซึ่งนำไปสู่ปัญหาความยุ่งยากเดือดร้อนและความทุกข์ ซึ่งต้องดับด้วยแนวทางปฏิบัติด้วย “ไตรสิกขา–สิกขา ๓” หมายถึง ข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง ได้แก่ (๑) “วิติกมกิลเลส” คือ กิเลสอย่างหยาบ ที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดออกมาทางกายและวาจา เช่น เป็นกายทุจริตและวาจาทุจริต ละด้วยศีล [อริศีลสิกขา] (๒) “ปริยภูฏานกิลเลส” คือ กิเลสอย่างกลางที่พลุ่งขึ้นมาเร้าร้อนอยู่ในจิตใจ ดังเช่น

นิเวศ ๕ ในกรณีที่จะข่มระงับไว้ด้วยสมาธิ [อธิจิตตสิกขา] และ (๓) “อนุสยกิเลส” คือ กิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานอันยังไม่ถูกกระตุ้นให้พุ่งขึ้นมา ได้แก่ อนุสย ๗ ละด้วยปัญญา [อธิปัญญาสิกขา] ในคำว่า “เห็นทุกข์” นั้น โดยพื้นฐานนั้น มีนัย ๒ อย่าง อันเป็นองค์ความรู้ที่อยู่ในหลักธรรม “อริยสัจ ๔” หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นพระอริยะ ได้แก่

- (๑) กำหนดรู้ “ทุกข์สัจ” หรือ “ทุกข์อริยสัจ” หมายถึง รู้เห็นสภาพแห่งทุกข์ อันถือเป็นปัญหาที่อยู่ในระดับ “อรรถปฏิสัมภทา” (Analytic Insight of Consequence) คือ ปัญหาแตกฉานในอรรถ ปรีชาแจ้งในความหมาย นั่นคือ รอบรู้ในผล
- (๒) กำหนดรู้ “สมุทัยสัจ” หรือ “ทุกข์สมุทัยอริยสัจ” หมายถึง รู้เห็นในสาเหตุแห่งทุกข์ อันถือเป็นปัญหาที่อยู่ในระดับ “อรรถปฏิสัมภทา” (Analytic Insight of Origin) คือ ปัญหาแตกฉานในธรรม ปรีชาแจ้งในหลักการหรือทฤษฎี นั่นคือ รอบรู้ในเหตุ ในประเด็นดังกล่าวนี้ ให้พิจารณาไตร่ตรองอย่างละเอียดลึกซึ้ง เพราะมีส่วนเกี่ยวข้องกับคำว่า “ปัญญาและเหตุผล” ในการปฏิบัติธรรมทั้งหมด

กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ การปฏิบัติเพื่อทำความเข้าใจใน “ทุกข์สัจ” คือ สภาพที่เป็นจริงแห่งทุกข์ วิธีพิจารณาทำความเข้าใจใน “ทุกข์สัจ” ข้อนี้นี้ได้ นั้น พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไว้โดยสรุปเป็น ๓ ลักษณะ (ทุกข์ตา ๓) ได้แก่ พิจารณากำหนดให้รู้จัก

- (๑) “ทุกข์ทุกข์ชะ” หมายถึง ทุกข์โดยความเป็นทุกข์ หรือ “ทุกข์ทุกข์ตา” หมายถึง สภาพทุกข์คือทุกข์ หรือความเป็นทุกข์เพราะทุกข์ ได้แก่ ทุกขเวทนาทางกายก็ตาม ทางใจก็ ตาม ซึ่งเป็นทุกข์อย่างที่เข้าใจสามัญ ตรงตามชื่อ ตามสภาพ
- (๒) “วิปริณามทุกข์ชะ” หมายถึง ทุกข์โดยความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง หรือ “วิปริณามทุกข์ตา” หมายถึง ความเป็นทุกข์เพราะความแปรปรวน (อนิจจตา) ได้แก่ ความสุข ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ เมื่อต้องเปลี่ยนแปลงแปรไปเป็นอย่างอื่น
- (๓) “สังขารทุกข์ชะ” หมายถึง ทุกข์โดยความเป็นสังขาร หรือ “สังขารทุกข์ตา” หมายถึง ความเป็นทุกข์เพราะเป็นสังขาร ได้แก่ ตัวสภาวะของสังขาร คือ สิ่งทั้งปวงซึ่งเกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น การตั้งอยู่ และการสลายไป ทำให้คงสภาพอยู่ไม่ได้ พร่องอยู่เสมอ (สังขตธรรม) และให้เกิดทุกข์แก่ผู้ยึดถือด้วย “อุปาทาน” อันมีรากเหง้ามาจากกิเลส ที่เรียกว่า “มูล ๒” ได้แก่ “อวิชชา-ตัณหา”

ฉะนั้น ในข้อแรกให้พิจารณากำหนดรู้ “ทุกขทุกขะ” (ทุกขทุกขตา) หมายถึง ทุกข์โดยความเป็นทุกข์ต่างๆ ดังเช่น ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายไว้ในข้อ “ทุกขอริยสังข์” ว่า:

- (๑) ความเกิด – เป็นทุกข์
- (๒) ความแก่ – เป็นทุกข์
- (๓) ความตาย – เป็นทุกข์
- (๔) ความโศกความแค้นใจ – เป็นทุกข์
- (๕) ความปริเทวะรณัจฉวนคร่ำครวญใจ – เป็นทุกข์
- (๖) ทุกขะความไม่สบายกาย – เป็นทุกข์
- (๗) โทมนัสสะความไม่สบายใจ – เป็นทุกข์
- (๘) อุปายาสะความคับแค้นใจ – เป็นทุกข์
- (๙) ความประจวบกับด้วยสัตว์และสังขารทั้งหลายซึ่งไม่เป็นที่รัก – เป็นทุกข์
- (๑๐) ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารทั้งหลายซึ่งเป็นที่รัก – เป็นทุกข์
- (๑๑) ปรารถนาไม่ได้สมหวัง – เป็นทุกข์

กล่าวโดยย่อ “ขันธเป็นที่ยึดถือทั้ง ๕ เป็นทุกข์” หรือ “อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” (รูปอุปาทานขันธ-เวทณูปาทานขันธ-สัญญาอุปาทานขันธ-สังขารอุปาทานขันธ-วิญญาณอุปาทานขันธ) ดังนี้ นั่นคือพิจารณากำหนดให้รู้จักทุกข์แต่ละข้อดังที่กล่าวมานี้ และการพิจารณานั้นก็พิจารณาที่ตนเอง ไม่ใช่อยู่กับผู้อื่น เพราะทุกข้อมีอยู่ที่ตนเองทั้งนั้น (๑) ความเกิด ความแก่ ความตาย ก็อยู่ที่ตนเอง (๒) ความโศก-ความคร่ำครวญ-ความทุกข์กาย-ความทุกข์ใจ-ความคับแค้นใจ ก็อยู่ที่ตนเอง (๓) ความประจวบความพลัดพราก ก็อยู่ที่ตนเอง (๔) ปรารถนาไม่ได้สมหวัง ก็อยู่ที่ตนเอง กล่าวโดยย่อ (๕) ขันธเป็นที่ยึดถือ (อุปาทานขันธ-อุปาทานขันธ) ทั้ง ๕ ประการ (ขันธ ๕) ก็อยู่ที่ตนเอง จึงอาจกำหนดพิจารณาให้รู้เห็นได้ หรือ กล่าวโดยสรุป “อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” ได้แก่ รูปูปาทานักขันธ เป็นทุกข์ ๑ เวทณูปาทานักขันธ เป็นทุกข์ ๑ สัญญาอุปาทานักขันธ เป็นทุกข์ ๑ สังขารูปาทานักขันธ เป็นทุกข์ ๑ วิญญาณูปาทานักขันธ เป็นทุกข์ ๑ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้ใน “อุปาทานขันธ” ทั้งหลายนั้นได้แล้ว ก็ให้พิจารณาเนื่องๆ ด้วย “อนุปัสสนา ๓” ให้เกิดปัญญาเห็นนามรูปตาม “สามัญญลักษณะ ๓” โดยไตรลักษณ์ ได้แก่ (๑) อนิจจานุปัสสนากรรมฐาน คือ พิจารณาสังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ย่อมทำให้เกิด “ชวนปัญญา” คือ ปัญญาเร็ว (๒) ทุกขานุปัสสนากรรมฐาน คือ พิจารณาสังขารทั้งหลาย เป็นทุกข์ ย่อมทำให้เกิด “นิพเพธิกปัญญา” คือ ปัญญาดับกิเลส และ (๓) อนัตตานุปัสสนากรรมฐาน คือ พิจารณาธรรมทั้งหลาย ไม่ใช่ตัวตน ย่อมทำให้เกิด “มหาปัญญา” คือ ปัญญามาก

ในอันดับต่อไปนี้จะเป็นการบรรยายถึงองค์ความในหลักธรรม ๓ ประการ ที่ทำให้เกิดการปฏิวัติ (Phase Revolution) หรือ อากาการปริวรรต (Aspect Transformation) ในวิปัสสนาภูมิ “**ธรรมสามัคคี**” (Dhamma Unity) หรือ “**ญาณสัมปยุตต์**” (Omniscience or Knowledge Synchronizations) ได้แก่ (๑) **อริยสัจ ๔** (๒) **กิจในอริยสัจ ๔** ซึ่งจะใช้พิจารณาทบทวนใน “**ปัจจเวกขณะญาณ**” มีอาการ ๑๕ ประการ (ข้อ ๑๖ ในญาณ ๑๖-โสฬสญาณ จัดอยู่ในธรรมชั้น ข้อ ๕ “**วิมุตติญาณทัสสนชั้น**” คือ หมวดธรรมเกี่ยวกับการรู้การเห็นในวิมุตติ) และ (๓) **ญาณ ๓** เรียกชื่อเต็มตามที่มาว่า “**ญาณทัสสนะอันมีปฏิวัติ ๓**” (Thrice Revolved Knowledge and Insight) หมายถึง **ญาณทัสสนะ** (Intuitive Insight หรือ Knowledge and Vision) นั่นคือ “**ยถาภูตญาณทัสสนะ**” [The Knowledge and Vision According to Reality] หมายถึง ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง ข้อ ๑๕ ใน **มหาวิปัสสนา ๑๘** [The 18 Chief Kinds of Insight] ซึ่งประกอบด้วย ปัญญาเห็นธรรมโดยไตรลักษณ์ ได้แก่ **อนิจจานุปัสสนา-ยถาภูตญาณทัสสนะ** หรือ **อนิจจานุปัสสนายถาภูตญาณ ๑** **ทุกขานุปัสสนา-ยถาภูตญาณทัสสนะ** หรือ **ทุกขานุปัสสนายถาภูตญาณ ๑** **อนัตตานุปัสสนา-ยถาภูตญาณทัสสนะ** หรือ **อนัตตานุปัสสนายถาภูตญาณ ๑** นั่น “**ยถาภูตญาณ**” นั้น จะเกิดคู่กับ “**อนุปัสสนา ๓**” ได้แก่ (๑) “**อนิจจานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง (๒) “**ทุกขานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นความทุกข์ (๓) “**อนัตตานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นความไม่ใช่ตัวตน (๔) “**นิพพิทานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย (๕) “**วิราคานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นความคลายกำหนด (๖) “**นิโรธานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นความดับ และ (๗) “**ปฏินิสัสคานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นความสลัดคืน เมื่อเพิ่มจาก ข้อ ๘ ถึง ข้อ ๑๘ เรียกว่า “**มหาวิปัสสนา ๑๘**” ได้แก่ (๘) “**ขยานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นความสิ้นไป (๙) “**วยานุปัสสนา**” — การเห็นความเสื่อมไป (๑๐) “**วิปริณามานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นความแปรปรวน (๑๑) “**อนิมิตตานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นความไม่มีนิมิตเครื่องหมาย (๑๒) “**อปปมิตฺติคานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นธรรมไม่มีที่ตั้ง [ไม่ปรารถนา] (๑๓) “**สุญญตานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นความว่างเปล่า (๑๔) “**อธิปัญญาธรรมวิปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง (๑๕) “**ยถาภูตญาณทัสสนะ**” — ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง (๑๖) “**อาทินวานุปัสสนา**” — การพิจารณาเห็นโทษ (๑๗) “**ปฏิสังขานุปัสสนา**” — การพิจารณาหาทาง (๑๘) “**วิวิญ्ञานุปัสสนา**” — การพิจารณาการเห็นอุปายที่จะหลีกเลี่ยง) อันเกิดจากอำนาจของสมถพลังใน “**จตุตถฌาน**” หรือ “**อธิจิตตสิกขา**” นั่นคือ “**จิตประภัสสร**” ที่ประกอบด้วย “**ธรรมสมาธิ ๕**” ได้แก่ **ปราโมทย์-ปีติ-ปัสสัทธิ-สุข-สมาธิ** มีรอบ ๓ หรือ ความหยั่งรู้หยั่งเห็นครบ ๓ รอบ หรือจะเรียกอีกอย่างว่า “**ปฏิวัติ ๓ แห่งญาณทัสสนะ**” (The Three Aspects of Intuitive Knowledge Regarding the Four Noble Truths) ฉะนั้น ปฏิวัติ ๓ แห่งญาณทัสสนะ นี้ เป็นไปในอริยสัจ ทั้ง ๔ ข้อ รวมเป็น ๑๒ ญาณทัสสนะ นั้น จึงได้ชื่อว่ามี “**อาการ ๑๒**” หรือ “**อาการ ๑๒ แห่งญาณทัสสนะ**” (Twelfold Intuitive Insight)

ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้นนี้ พระผู้มีพระภาคทรงมี “ญาณทัสสนะตามเป็นจริง” [The Knowledge and Vision According to Reality] ใน “อริยสัจ ๔” ครบวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ (คิปรวิภูฏํ ทวา ทสาการิ ยถาคฺคํ ญาณทสฺสนํ) อย่างนี้แล้ว จึงปฏิญาณพระองค์ได้ว่าทรงบรรลุ “อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ” แล้ว หมายถึง พระองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยชอบอันยอดเยี่ยมด้วยพระองค์เอง ดังนี้

อริยสัจ ๔ (The Four Noble Truths)

ความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ

คำว่า “อริยสัจจะ-อริยสัจ-อริยสัจจ์” หมายถึง ความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงของพระอรียะ ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นพระอรียะ โดยจำแนกออกเป็น ๔ อย่าง ดังนี้

- (๑) ทุกข์-ทุกข์สัจจะ-ทุกข์สัจจ์-ทุกข์อริยสัจจ์ (The Truth of Suffering Compared with a Disease) คือ ความทุกข์ สภาพที่ทนได้ยาก สภาพที่บีบคั้น ขัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง ได้แก่ **ชาติ ๑ ขรา ๑ มรณะ ๑ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ๑ การพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ๑ ความปรารถนาไม่สมหวัง ๑** โดยย่อว่า “**อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์**”
- (๒) สมุทัย-สมุทัยสัจจะ-สมุทัยสัจจ์-ทุกข์สมุทัยอริยสัจจ์ (The Truth of the Origin of Suffering with the Cause of the Disease) คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ สาเหตุให้ทุกข์เกิด ที่เรียกว่า “**มูล ๒**” (ข้อ ๖ ในปฏิจจสุปปันนธรรม ๖ ซึ่งเป็นองค์ประกอบในภวจักร) ได้แก่ **อวิชชา กับ ตัณหา ๓** คือ **กามตัณหา-ภวตัณหา-และ-วิภวตัณหา**
- (๓) นิโรธ-นิโรธสัจจะ-นิโรธสัจจ์-ทุกข์นิโรธอริยสัจจ์ (The Truth of Extinction of Suffering with the Cure of the Disease) คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัดขาดดับสิ้นไป ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัดอวิชชา สรรอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกข้อม ไม่ติดข้อง หลุดพ้นสงบ ปลอดโปร่ง เป็นอิสระ คือ “**นิพพาน-อมมรรคม-บรมมรรคม**”
- (๔) มรรค-มคคสัจจะ-มคคสัจจ์-ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์ (The Truth of the Path with the Medicine) คือ ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ “**อริยอัฏฐังคิกมรรค**” หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “**มัชฌิมาปฏิปทา**” แปลว่า “**ทางสายกลาง**” สำหรับ “**อริยมรรคมืองค์ ๘**” นี้ สรุปลงใน “**ไตรสิกขา**” คือ **ศีล-สมาธิ-ปัญญา**

“อาหาร ๔” หมายถึง สภาพที่นำมาซึ่งผล โดยความเป็นปัจจัยจำจุนรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย—เครื่องจำจุนชีวิต—สิ่งที่หล่อเลี้ยงร่างกายและจิตใจ ทำให้เกิดกำลังเจริญเติบโตและวิวัฒนาการได้ ได้แก่

- (๑) “กวจิณการอาหาร” คือ อาหารคือคำขำว ได้แก่ อาหารสามัญที่กลืนกินคูดชิมเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกาย เมื่อกำหนดรู้ “กวจิณการอาหาร” ได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ “ราคะ” [ความกำหนดจิตใจ] ที่เกิดจาก “เบญจกามคุณ” (กามคุณ ๕) ได้ด้วย
- (๒) “ผัสสาหาร” คือ อาหารคือผัสสะ ได้แก่ การบรรจบแห่ง อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และ วิญญาน เป็นปัจจัยให้เกิด “เวทนา” [การรับรู้ความรู้สึก] พร้อมทั้ง “เจตสิก” [เวทนา-สัญญา-สังขาร คือ อาการลักษณะย่อยของ จิต-วิญญาน] ทั้งหมด ที่จะเกิดตามมา เมื่อกำหนดรู้ “ผัสสาหาร” ได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ “เวทนา ๓” ได้ด้วย
- (๓) “มโนสัญญาเจตนาหาร” คือ อาหารคือมโนสัญญาเจตนา ได้แก่ ความจงใจ เป็นปัจจัยแห่งการทำ พุค คิด ซึ่งเรียกว่า “กรรม” เป็นตัวชักนำมาซึ่ง “ภพ” [กรรมภพ] คือ ให้เกิดปฏิสนธิในภพทั้งหลาย [อุปัตติกภพ] เมื่อกำหนดรู้ “มโนสัญญาเจตนาหาร” ได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ “ตัณหา ๓” ได้ด้วย
- (๔) “วิญญานาหาร” คือ อาหารคือวิญญาน ได้แก่ “วิญญาน” เป็นปัจจัยให้เกิด “นามรูป” เมื่อกำหนดรู้ “วิญญานาหาร” ได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ “นามรูปแห่งขันธ ๕” ได้ด้วย

ในอันดับต่อไปนี้ ให้พิจารณาถึงญาณทัสสนะปริวัฏฏ์ ๓ รอบ มีอาการ ๑๒ ประการ ดังนี้

[A] ทุกข์-ทุกขอริยสังข์

(๑) ญาณทัสสนะที่ ๑ (กิจอันควรรู้และปฏิบัติ ข้อที่๑) : ทุกข์ คือ สภาพหรือสภาวะที่เกิดขึ้นแล้วทนอยู่ด้วยได้ยาก ลำบาก (สังขญาณ-หยั่งรู้สังข์หรือทุกขอริยสังข์) สภาพทุกขนั้น เกิดขึ้นมาจากเหล่า “ทุกขเวทนา” อันเป็นสภาวะธรรมของชีวิตในการรับรู้จากการผัสสะ และเกิดขึ้นจากเหล่า “ทุกขอริยสังข์” ที่เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมยังให้เกิด “ทุกขเวทนา” ขึ้นด้วย จึงล้วนเป็นทุกข์ธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ (๑) “ต้องเกิด” (๒) “ต้องมี” (๓) “ต้องเป็นเป็นธรรมดา” (อันหมายถึง เป็นไปตามกำหนดแห่งธรรม-ตามความเป็นจริง-กฎธรรมชาติ [ปฏิจสมุปปบาท ๑๒-ปฏิจสมุปปันนธรรม ๖]-สัมมาทัสสนะ-ธรรมลิตติ-ธรรมนิยาม ๓-ไตรลักษณ์) ฉะนั้น “ทุกขอริยสังข์” จึงเป็นทุกข์ชนิดที่ “ต้องเกิดขึ้นอย่างจริงแท้เป็นที่สุดเป็นธรรมดาแก่ทุกรูปนาม ไม่ละเว้นอะไรๆ แก่ใครๆ ทั้งสิ้น” (กฎไม่มีข้อยกเว้น = *The Law without Any Exception* หรือ *Obligatory Law*) อันมี “ความเกิด ๑ ความแก่ ๑ ความเจ็บ ๑ ความตาย ๑ ความปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ในสิ่งนั้น ๑ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ๑ การพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก ๑ เหล่านี้เป็นทุกข์” โดยย่อมีชื่อว่า “อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” [ปัญจอุปาทานขันธา ทุกขา: รูปอุปาทานขันธ-เวทณูปาทานขันธ-สัญญาอุปาทาน

ชั้น-สังขารูปาทานชั้น-วิญญาณูปาทานชั้น] เหล่านี้ คือ “**ทุกขอริยสังข์**” ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้
เนื่องๆ เป็นอเนก ถ้าโยนิโสมนสิการจะเห็นได้ว่าความทุกข์ทั้ง ๗ นี้ ได้แก่

- (๑) **ความเกิด** [ชาติ] หมายถึง ทุกข์อันมีมาแต่การเกิด เช่น การเกิดอันเป็นทุกข์ นอนคุดคู้อยู่ในครรภ์
ถึง ๙ เดือน สัตฺยชาติญาณ (ญาณ-ความรู้ความเข้าใจที่มีมาแต่การเกิด) ต่างๆ เช่น การรับรู้ใน
สัมผัส-รับรู้ความหิว รับรู้ความเจ็บปวด ฯ ตลอดจนเมื่อมีความเกิดขึ้นมาแล้วจึงยังให้มีทุกข์และ
โทษ (อาทินวะ) ที่เกิดแก่สังขารกายโดยธรรมหรือธรรมชาติ ทุกข์ที่ต้องดูแลรักษาเกิดตามมาอีก
ด้วย ถึงเวลาหิวกระหายก็ต้องขวนขวายหาให้กินให้ดื่ม ถึงเวลาที่ต้องให้เขาจับถ่าย ร่างกายก็ต้อง
ดูแลชำระรักษา ฟันก็ต้องดูแลรักษาไม่ให้เหม็นเน่าผุพัง ฯลฯ มีทั้ง “**อาชีวะทุกข์**” ที่ตามมา อีกทั้ง
“**ทุกขอริยสังข์**” ทั้ง ๖ ที่เหลืออยู่ ก็พึงต้องเกิดตามมาเป็นธรรมดาโดยธรรม (ธรรมชาติ) ท่านจึง
กล่าวว่า ความเกิดก็เป็นทุกข์แล้ว อันพึงต้องเกิดขึ้นเป็นธรรมดา
- (๒) **ความแก่** [ชรา] หมายถึง ความทุกข์อันเกิดแต่ความแก่ ความเฒ่า ความชรา ความถดถอย ความ
วิตกกังวลอันเกิดแต่ในความชรา อันพึงต้องเกิดขึ้นเป็นธรรมดา
- (๓) **ความเจ็บ** [พยาธิ] หมายถึง ความทุกข์อันเกิดแต่ความเจ็บป่วย เจ็บไข้ ความเจ็บปวดอันเกิดแต่
การกระทบผัสสะต่างๆ ทางโลก ความวิตกกังวลวุ่นวายใจในความเจ็บป่วยไข้ไปต่างๆ นานา อัน
พึงต้องเกิดขึ้นเป็นธรรมดา เป็นทุกข์และโทษ (อาทินวะ) ของสังขารกายที่เกิดขึ้นโดยธรรมหรือ
ธรรมชาติ
- (๔) **ความตาย** [มรณะ] หมายถึง ความทุกข์อันเกี่ยวกับความตาย ความกังวลในความตาย ความกลัว
ตาย ความวิตกกังวลในภพภูมิภายหลังความตาย อันพึงต้องเกิดขึ้นเป็นธรรมดา
- (๕) **ความปรารถนาสิ่งใด ไม่ได้ในสิ่งนั้น ก็เป็นทุกข์** [ยมปิฏจัน น ลกติ ตมปิ ทุกข์] หมายถึง ความทุกข์
อันเกิดแต่ความไม่สมหวัง ความไม่ได้ตามปรารถนา แม้จะมีความสมหวังสมปรารถนาบ้างเป็น
ธรรมดา แต่ที่สุด ความไม่สมหวัง ความไม่ได้ตามปรารถนา ย่อมต้องเกิดขึ้น อันพึงต้องเกิดขึ้น
เป็นธรรมดา อันนับได้ว่าเป็นทุกข์ที่พบพานมากเป็นที่สุดทีเดียว
- (๖) **การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักพอใจ ก็เป็นทุกข์** [อัปปิเยหิ สัมปะโยโค ทุก โข] หมายถึง ความ
ทุกข์อันเกิดแต่การประจวบกับสิ่งที่ไม่ชอบ ไม่ถูกใจ สิ่งที่ไม่พึงปรารถนา อันย่อมเกิดขึ้นในการ
ดำรงชีวิต แม้จะประจวบกับสิ่งที่ชอบถูกใจบ้างเป็นธรรมดา แต่ที่สุด การประจวบกับสิ่งที่ไม่ชอบ
ไม่ถูกใจ สิ่งที่ไม่พึงต้องการ ย่อมต้องเกิดขึ้น อันพึงต้องเกิดขึ้นเป็นธรรมดา
- (๗) **การพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์** [ปิเยหิ วิปะโยโค ทุก โข] หมายถึง ความทุกข์อัน
เกิดจากการพลัดพราก จากการเสื่อม แปรปรวน หรือการดับไป จึงเกิดการสูญเสียสิ่งต่างๆ อันเป็น
ที่รักทั้งในบุคคล ตลอดจนวัตถุสิ่งของ อันเป็นที่รัก ที่ชอบ ที่หวงแหน อันพึงต้องเกิดขึ้นเป็น
ธรรมดา

แต่อย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าทรงแสดงทุกข์ในอริยสัจทั้ง ๑๑ ประการ ไว้ใน “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” คือ

- (๑) “ชาติปิ ทุกขา” หมายถึง การเกิด เป็นทุกข์
- (๒) “ชราปิ ทุกขา” หมายถึง การแก่ เป็นทุกข์
- (๓) “มรณัมปิ ทุกขัง” หมายถึง การตาย เป็นทุกข์
- (๔) “โสภกะ” หมายถึง ความเศร้าโศก
- (๕) “ปริเทวะ” หมายถึง ความคร่ำครวญ
- (๖) “ทุกขะ” หมายถึง ความทุกข์กาย
- (๗) “โทมนัส” หมายถึง ความทุกข์ใจ
- (๘) “อุปายาส” หมายถึง ความคับแค้น

[โสภกะ ประิเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสปิ ทุกขา

แม้ความ โศก ความร่ำไรราพัน ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ ก็เป็นทุกข์]

- (๙) “อัปปีเย สัมปิโยโค ทุกโข” หมายถึง การพบกับสิ่งที่ไม่รัก ก็เป็นทุกข์
- (๑๐) “ปิเยหิ วิปปโยโค ทุกโข” หมายถึง การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ก็เป็นทุกข์
- (๑๑) “ยัมปิฉัง น ลกตัตมปิทุกขัง” หมายถึง ต้องการสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น ก็เป็นทุกข์

เมื่อโยนิโสมนสิการโดยแยกคายแล้ว จะพบว่า ทุกข์ทั้ง ๗ อย่าง หรือ ทุกข์ทั้ง ๑๑ อย่าง นี้ ครอบคลุมสรรพทุกข์ทุกอย่างประดามีในโลกนี้โดยบริบูรณ์ ครบถ้วน ไม่บกพร่องแม้แต่น้อยหนึ่ง แต่ทุกข์ทั้งหลายทั้งปวง คือ ทั้ง “ทุกข์เวทนา” และ “ทุกข์อริยสัจจ์” ทั้ง ๗ และ ๑๑ นี้ เป็นเหตุปัจจัยอันเป็นจริงและสำคัญยิ่ง และไม่สามารถหลบหนีได้ก็จริงอยู่ เพราะเป็นทุกข์โดยธรรมชาติ เป็นตามสภาพ เป็นตามธรรมชาติ หรือจะเรียกว่า “ทุกข์ธรรมชาติ” [ทุกข์ทุกขตา] ก็ได้ จึงเป็นเหตุปัจจัยสำคัญที่ยังคงต้องเกิด ต้องมี ต้องเป็น เช่นนั่นเอง ดังเช่น กายกระทบ “โณฏฐัพพะ” (กายสัมผัส) อย่างแรง ย่อมเกิด “ทุกข์เวทนา” เป็นธรรมดาโดยธรรมชาติ เป็นตามสภาพ หรือ ธรรมชาติแก่ทุกรูปนาม และเช่นกัน เมื่อ “อายตนะ ๑๒” คือ จิตกระทบกับ “ธรรมารมณ์” ชนิดเป็นทุกข์ย่อมก่อให้เกิด “ทุกข์เวทนา” เป็นธรรมดา ส่วน “ทุกข์อริยสัจจ์” นั้น ทุกชีวิตย่อมต้องประสบพบกับทุกข์ทั้ง ๗ อย่าง หรือ ๑๑ อย่าง นี้ ทุกบุคคล เขา เรา เช่นกัน เมื่อโยนิโสมนสิการโดยแยกคายก็จะพบกับความเป็นจริงดังที่กล่าวมาทุกประการ ว่าเป็นสภาวะธรรมหรือสภาวะทุกข์โดยธรรมหรือธรรมชาติ อันย่อมไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดหลีกเลี่ยงหนีพ้น แม้แต่พระบรมศาสดาและพระอริยะทุกท่านทุกพระองค์ก็จริงอยู่ และท้าวสุทโธปถาคตท่าน ได้กล่าวสรุปลงเป็นหนึ่งเดียวเท่านั้น ที่ครอบคลุมความทุกข์ทั้งปวงว่า โดยย่อ “อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” [ปัญจอุปาทานักขันธา ทุกขา ได้แก่ รูปอุปาทานขันธ-เวทูปาทานขันธ-สัญญาอุปาทานขันธ-สังขารูปาทานขันธ-วิญญาณูปาทานขันธ] เพราะธรรมชาติเดิมๆ แท้ๆ ของทุกข์ทั้ง ๗ หรือ ๑๑ อย่าง แม้มันจะเป็นทุกข์จริงๆ อย่างหนึ่งโดยธรรมชาติเอง แต่ไม่เผาลนเร้าร้อนดังไฟนรกที่เผาอยู่ในหัวใจ หัวใจอย่างยาวนาน ทุกข์ทั้ง ๗ อย่าง หรือ ๑๑ อย่าง เหล่า นี้ ยังต้องมีเหตุปัจจัยอื่นๆ มาร่วมด้วยจึงจะยังให้

เกิด “อุปาทานทุกข” อันแสนเผาลนเร้าร้อนดังกล่าวขึ้นได้ และความทุกข์ที่พระพุทธรองค์ทรงสั่งสอนให้ดับไปนั่นก็คือ “อุปาทานทุกข” เหล่านี้ นั่นเอง จึงไม่ใช่การปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ชนิด “ทุกขเวทนา” อันเป็นทุกข์ธรรมชาติของชีวิตในการรับรู้การกระทบ (ผัสสะ) ในสิ่งต่างๆ ของชีวิตแต่อย่างใด ส่วน “อุปาทานทุกข” อันแสนเร้าร้อนเผาลนนั้น ก็จำต้องมี “เหตุปัจจัย” อันร่วมอีกด้วย จึงจะเกิดขึ้นได้ อันเป็นไปตามวงจรของการเกิดขึ้นแห่ง “ทุกขปัจจุสมุปบาท” อันคือ “ตัณหา-อุปาทาน” นั่นเอง จึงยังผลให้เกิด อุปาทานขั้น ๕ อันเป็นทุกข์ขึ้นได้ กล่าวคือ ความทุกข์ดังกล่าวที่เผาลนต้องประกอบด้วย “ตัณหา-อุปาทาน” จึงจะบังเกิดแก่จิตหรือใจจนเร้าร้อนเผาลน และ “อุปาทานขั้น ๕ อันเป็นทุกข์” เหล่านี้ สามารถดับหรือจางคลายลงไปได้ด้วยธรรมอันวิเศษ (โลกุตตรธรรม-ญายธรรม-เกษมธรรม) ของพระองค์ท่าน จึงควรศึกษาพิจารณา “ขั้น ๕” [นามรูป] โดยเฉพาะ “เวทนา” และ “ตัณหา-อุปาทาน” ตลอดจน “อุปาทานทุกข” อันเกิดขึ้นและเป็นไปใน “ขรา” ให้เข้าใจจากกระบวนการในวงจร “ปัจจุสมุปบาท” มิฉะนั้น จักสับสนระหว่าง “ทุกขเวทนา” อันเป็นธรรมชาติ กับ “เวทณุอุปาทานขั้น ๕” (เวทนาที่ประกอบด้วยอุปาทาน) อันเป็น “อุปาทานทุกขในขรา” เมื่อสับสนแล้วทำให้ไม่ก้าวหน้าในธรรม (มนสิการกรรมฐาน-ภาวนากรรมฐาน) เพราะมีแต่สรวนเวียนเพียรพยายามดับ “ขั้น ๕” บ้าง ดับ “ทุกขเวทนา” บ้าง หรือพยายามแม้ดับ “สังขาร” ความคิดอันดิ่งงม (กุศลจิต) บ้าง หรือแม้แต่การปฏิบัติสมาธิอย่างเดียว อันยอมให้ผลเสมือนหนึ่งการพยายามไล่จับเงาตนเอง ซึ่งยอมไม่มีทางประสบผลสำเร็จได้

(๒) **ญาณทัสสนะที่ ๒ : ทุกขนี้ควรกำหนดรู้** รู้ชัดตามความเป็นจริง (กิจจญาณ-หยั่งรู้กิจในทุกขอริยสังข์ได้แก่ ปริยญา ๓ ดังนี้ ๑. **ญาณปริยญา** คือ กำหนดรู้ด้วยใจเป็นสิ่งอันรู้แล้ว ๒. **ติรมปริยญา** คือ กำหนดรู้ด้วยการพิจารณาโดยไตรลักษณ์ตาม “กลาปสัมมสนญาณ-กลาปวิปัสสนา-พิจารณากลาป” และ ๓. **ปหานปริยญา** คือ กำหนดรู้ด้วยการละเพราะเห็นไตรลักษณ์ตามเป็นจริงแล้ว) นั่นคือ ปริยญา-การกำหนดรู้ เป็นกิจในทุกข ตามหลักว่า “ทุกข อริยสังข์ ปริยญฺเยยฺ” ทุกขควรกำหนดรู้ คือ ควรศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจชัดตามสภาพที่เป็นจริง (ยถาภูตธรรม) ได้แก่ การทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตของปัญหา กล่าวโดยย่อคือ ทั้งรู้เข้าใจ(อุปาทานทุกข) และรู้เท่าทัน พอที่จะแยกออกได้เป็น ๒ อย่าง ดังนี้

(๑) **ทุกขอริยสังข์ที่ดับไม่ได้** อันมี “ความเกิด ๑ แก่ ๑ เจ็บ ๑ ตาย ๑ พรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น ๑ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ๑ การพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก ๑” อันล้วนเมื่อเกิดหรือประสบเข้าแล้ว ย่อมยังให้เกิด “ทุกขธรรมชาติ” ขึ้นจากการผัสสะขึ้นเป็นธรรมดาอีกด้วย กล่าวคือ “ทุกขเวทนา” ที่เป็น “สภาวะธรรม” หรือ “ธรรมชาติของชีวิต” กล่าวคือ เป็น “ทุกขโดยธรรมชาติ” ที่แม้เป็น “ทุกข” อย่างหนึ่งก็จริงอยู่และหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่สภาวะเดิมๆ ตามสภาพของ “ทุกข” เหล่านี้ ไม่เร้าร้อนไม่เผาลน เหล่านี้ คือ “ทุกขอริยสังข์” ชนิดที่เป็นทุกขประจำชีวิตที่ยังคงต้องเกิดต้องมี ต้องเป็นเช่นนั้น เป็น “กระแสดสภาวะธรรม” จึงควรกำหนดรู้ และทำความเข้าใจอย่างถูกต้อง

สิ่งต่างๆ เหล่านี้ หรือ “ทุกข์อริยสัจ” ซึ่งข่มล้วนยังให้เกิด “ทุกข์ธรรมชาติ” อีกอย่างหนึ่งขึ้น
ร่วมด้วย กล่าวคือ “เวทนา” หรือ “ทุกข์เวทนา” นั่นเอง อันเป็นทุกข์ที่บังเกิดขึ้น โดยธรรมหรือ
“ธรรมชาติของชีวิต” จึงยังคงต้องเกิดต้องมีต้องเป็น โดยธรรมชาติ อันเกิดแต่การที่เกิด “ทุกข์อริย
สัจ” ดังกล่าวขึ้นมาจึงเกิดการผัสสะหรือกระทบสัมผัสที่ข่มยังให้เกิดความรู้สึกรู้ได้แก่ เวทนา
เป็นสุข เวทนาเป็นทุกข์ หรือเวทนาเฉยๆ (สุขเวทนา-ทุกข์เวทนา-อทุกขมสุขเวทนา) อย่างใดอย่าง
หนึ่งขึ้นเป็นธรรมดา แต่สามารถปฏิบัติทำให้ปราศจาก “กิเลส” มาร้อยรัดได้ จนขาดการเผาผลาญร่า
ร้อน เป็นเพียงแต่ “ทุกข์เวทนา” ตามธรรมหรือธรรมชาติเท่านั้น

(๒) ทุกข์ชนิดที่ดับได้ คือ โดยย่อ “อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” นี้คือ “ความทุกข์ที่เกิดจากทุกข์อริย
สัจ” ดังข้างต้นเช่นกัน แต่มี “กิเลส-ตัณหา-อุปาทาน” อันยังให้เกิด “อุปาทานทุกข์” ที่ร่าร้อนเผา
ลนที่ควรดับให้สนิท จึงควรกำหนดรู้ และเข้าใจ ความทุกข์ดังกล่าวนี้ คือ “ทุกข์” ชนิด “อุปาทาน
ทุกข์” ที่พระพุทธองค์ทรงเพียรพยายามสั่งสอนให้ดับสนิทไม่เหลือ (เชื้อกิเลส-อุปาทาน) ที่
“ทุกข์เวทนา” ที่เกิดขึ้นล้วนเป็น “เวทณุปาทานขันธ” อันร่าร้อนเผาผลาญ

ทั้ง ๒ เป็นทุกข์ ที่ควรกำหนดรู้ คือ ทั้งรู้เท่าทัน และรู้อย่างเข้าใจ

“ภิกษุทั้งหลาย ในกาลก่อนก็ตาม ในบัดนี้ก็ตาม เราบัญญัติขึ้นสอนแต่เรื่องความทุกข์และความดับ
สนิทไม่เหลือของทุกข์ เท่านั้น”

เมื่อโยนิโสมนสิการให้เข้าใจและยอมรับในสภาวะธรรม (ธรรมชาติ) ว่า “เหตุแห่งทุกข์นั้น
ยังคงมีอยู่ แต่ไม่มีผู้รับผลทุกข์นั้น” หรือ “เหตุแห่งทุกข์อันเป็นสภาวะธรรมชาติ” เช่นกันนั้น ก็ยังคงมีอยู่ไม่
มีผู้ใดไปแก้ไขเปลี่ยนแปลงได้อย่างจริงๆ โดยเด็ดขาด แต่เมื่อเหตุแห่งทุกข์นี้ ที่ไม่สามารถหลีกเลี่ยงหลบพ้น
ได้มากกระทบกับเราแล้ว ไม่สามารถทำอะไรใจเราได้ อันคือ “ไม่เป็นอุปาทานทุกข์” อันร่าร้อนเผาผลาญ
กระวนกระวายที่เกิดแก่ใจนั่นเอง ท่านจึงกล่าวไว้ว่าเราปฏิบัติ เพื่อให้เกิดสภาวะ “ไม่มีผู้รับผลทุกข์นั้น” หรือ
“เหนือกรรม” (ภาวะปราศจากขันธ คือ “ขันธวินิมุต”)

อย่างไรก็ตาม ก็ให้โยนิโสมนสิการแยกแยะ “อุปาทานทุกข์” หรือ “อุปาทานขันธ ๕” (อุป
ปาทานขันธ-เวทณุปาทานขันธ-สัญญาปาทานขันธ-สังขารูปาทานขันธ-วิญญาณูปาทานขันธ) ให้ออกจาก
เวทนา (ทุกข์เวทนา หรือทุกข์เทียม หรือทุกข์ธรรมชาติ แม้เป็นทุกข์ชนิดหนึ่งก็จริงอยู่ แต่ก็ไม่ใช่ทุกข์จริงๆ
เป็นแค่กระบวนการของทุกชีวิตในการรับรู้ความรู้สึกต่างๆ “อายตนะภายใน ๖” ที่เรียกว่า “อินทรีย์ ๖”
ได้แก่ ตา-หู-จมูก-ลิ้น-กาย-ใจ อันเกิดแต่การกระทบสัมผัสกับเหล่า “อายตนะภายนอก ๖” ที่เรียกว่า

“อารมณฺ์ ๖” ได้แก่ รูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ-ธรรมารมณฺ์ อันเป็นไปโดยธรรมหรือธรรมชาติที่ข่ม
เกิดขึ้นเมื่อมีการกระทบ หรือ “ผัสสะ” แต่เพราะ “อวิชชา” ความไม่รู้จึงกลายเป็น “ทุกข์” จริงๆ คือ
“ทุกข์อุปาทาน” ได้ เมื่อแยกแยะได้ชัดเจนจะเป็นปัจจัยให้เข้าใจใน “ทุกข์” ได้อย่างลึกซึ้งถูกต้อง กล่าวคือ
“ทุกข์เวทนา” เป็นทุกข์ธรรมชาติที่เกิดแก่ทุกรูปทุกนาม ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ส่วน “อุปาทานทุกข์” นั้น
ยังให้เกิด “เวทณุอุปาทาน” คือ **เวทนาที่ประกอบด้วยอุปาทาน** จึงเป็นเวทนาความรู้สึกที่เร้าร้อนเผาผลาญไม่ว่าจะ
เป็น “สุขเวทนา” หรือ “ทุกข์เวทนา” ก็ตามที ด้วยไฟของกิเลส ที่เรียกว่า “อภคิ ๓” หมายถึง ไฟกิเลส กิเลส
คจไฟเผาผลาญจิตใจให้เร้าร้อน พระพุทธองค์ทรงอุปมาเหมือนไฟ ๓ กอง ได้แก่

- (๑) “ราถคคิ” คือ ไฟคือราคะ ได้แก่ ความรู้สึกนึกกำหนด รักใคร่ ยินดีใน “**กามคุณ ๕**” อันมี รูป-
เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ (กายสัมผัส) มีความมุ่งมาดปรารถนาที่จะได้สิ่งเหล่านี้ มาไว้ใน
ครอบครอง เมื่อไม่ได้ก็ทรมทราขกระเสือกกระสนแสวงหา เมื่อได้มาแล้วก็กลัวพลัดพลาจาก
สิ่งเหล่านั้น ก็เป็นทุกข์ได้ได้เช่นกัน จิตตกอยู่ในทุกคติ (กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรูปาจรภูมิ)
- (๒) “โทถคคิ” คือ ไฟคือโทสะ ได้แก่ ความแค้นขุ่นเคืองของอารมณ์ซึ่งเกิดขึ้น ขณะประสบอารมณ์ที่
ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพอใจ เกิดความแค้น อาฆาต พยาบาท เป็นต้น เมื่อไฟกองนี้เกิดขึ้นในพื้นที่
จิตตสันดานแล้ว ทำให้เกิดการวิวาทประทุษร้ายกันและกันจนถึงกับบาดเจ็บหรือล้มตายได้ ก็
เป็นทุกข์ได้เช่นกัน จิตตกอยู่ในทุกคติ (กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรูปาจรภูมิ)
- (๓) “โมถคคิ” ไฟคือโมหะ ได้แก่ ความหลงมัวเมา ความไม่รู้ ความไม่เข้าใจ หรือเคลือบแคลง
สงสัยในเรื่องต่างๆ จนถึงกับไม่รู้ว่ อะไรเป็นบาป อะไรเป็นบุญ เป็นคุณเป็นโทษ ประโยชน์
มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น นั่นคือ ไม่มีสติสัมปชัญญะ หรือไม่ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการ ไฟ
กองนี้เผาผลาญสันดานสัตว์ให้เร้าร้อน เปรียบเสมือนไฟสุมแกลบ ก็เป็นทุกข์ได้เช่นกัน จิตตกอยู่
ในทุกคติ (กามาวจรภูมิ-รูปาวจรภูมิ-อรูปาจรภูมิ)

(๓) **ญาณทัสสนะที่ ๓ : ทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว** (กตญาณ-หยั่งรู้การอันได้ทำแล้ว ในทุกขอริยสัจจ์ทั้งหมด
ได้แก่ ทุกขญาณแห่งทุกขอริยสัจจ์ และทุกขญาณแห่งกิจในอริยสัจจ์ คือ ปริญญา) หรือได้ปฏิบัติพิจารณาจน
เข้าใจหรือยัง ว่าความทุกข์ที่ปุณฺชนทั้งหลายประสบกันอยู่ทุกขณะนั้น คือ “**ทุกข์อุปาทาน**” อันเกิดแต่
“**อุปาทานขันธ ๕**” หรือ “**ขันธ ๕**” (นามรูป) ที่มีความยึดมั่นถือมั่นในความพึงพอใจหรือสุขของตัวเอง
เป็นหลักสำคัญ หรือก็คือ “**ขันธ ๕**” ที่เกิดใน **ชาติ-ชราวมณะ** อันมี “**อุปาทาน**” ความพึงพอใจหรือความเป็น
“**ตัวของกู-ของของกู**” (อัตตา-อัตตริยะ) ร่วมด้วยแล้วนั่นเอง (ตามหลักปฏิจสมุปบาท) คำว่า “**อัตตา-
อาตมัน**” หมายถึง ตัวตนอันเกิดจากความยึดมั่นในขันธทั้ง ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้งหมด ส่วนคำว่า
“**อัตตนิยะ-อัตตนิยา**” หมายถึง สิ่งที่เกิดด้วยตน สิ่งที่เป็นของตน นอกจากต้องรู้ว่าทุกข์ทั้งหมด คือ “**ทุกข์
อุปาทานขันธ ๕**” แล้ว ยังต้องมีสติรู้เท่าทัน “**ทุกข์อุปาทาน**” ต่างๆ ที่เกิดขึ้นด้วย (ประกอบความเพียรด้วย

การเจริญภาวนาด้วย **จิตตปริยฐานกัมมัฏฐาน-สติปริยฐาน ๔**) ให้พิจารณาตาม “**วิญญะ ๓**” โดยสรุปรวมเป็น ๒ อย่าง ดังนี้

- (๑) รู้เข้าใจ “**ผลของอุปาทานทุกข์**” อันบังเกิดแก่ใจ หรือ “**เวทนูปาทานขันธ**” (ยึดมั่นและปรุ่งแต่งในการเสวยความรู้สึก) ที่เกิดขึ้นนั่นเอง คือ ความทุกข์ที่เราต้องปฏิบัติเพื่อการดับไป ที่เรียกว่า “**วิบาก-อุปปัตติภพ**”
- (๒) รู้เท่าทันใน “**เหตุของอุปาทานทุกข์**” ที่เกิด (ยึดมั่นและปรุ่งแต่งตามสัจเจตนาเนื่องด้วยอำนาจแห่งกิเลสทั้งหลายที่ครอบงำพื้นจิตตสันดานอยู่) ที่เรียกว่า “**กรรม-กรรมภพ**”

นอกจากนี้ ยังมีคำที่ชอบกล่าวกันอยู่เสมอๆ “**เห็นทุกข์ จึงเห็นธรรม**” (ทุกขญาณ) อันมิได้หมายถึงต้องมีความทุกข์เกิดขึ้นแล้วจึงจะเห็นธรรม เพราะฉะนั้น จึงมีหลายๆ คน ที่ยังไม่ยอมลงมือปฏิบัติธรรม เพราะยังไม่มีทุกข์ (แต่จะเป็นเช่นนี้ตลอดไปด้วยความประมาทปัญญา หรือพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า) แต่ตามความเป็นจริงนั้น หมายถึง ให้ผู้ปฏิบัติธรรมจักต้องรู้เข้าใจ (สัมมาทิฏฐิ) ว่า “**ทุกข์นั้นคือทุกข์อุปาทาน**” อันบังเกิดขึ้นแก่จิต จึงจักเข้าใจในธรรมได้ และต้องมีสติรู้เท่าทัน “**ทุกข์อุปาทาน**” ที่เกิดแก่ใจนั้นด้วย ที่เรียกว่า “**สติสัมปชัญญะ**” (Temperance ด้วยการเจริญ “**สติปริยฐาน ๔**”) หมายถึง ความระลึกรู้ตัวถึงพร้อมด้วยปัญญาและเหตุผล ระลึกได้และรู้ตัวอยู่เสมอ นั่นคือ ฝึกคนให้เป็นคนรู้จักยั้งคิด รู้สึกตัวเสมอว่า สิ่งใดควรทำ และไม่ควรรทำ ระวังมิให้เป็นคนมัวเมาประมาท ไม่ละเลยในการใช้ปัญญา

[B] สมุทัย-ทุกข์สมุทัยอริยสังข

(๔) **ญาณทัตตนะที่ ๔ : สมุทัยนี้** คือ **เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดแห่งทุกข์** (สังขญาณ-หยั่งรู้สังขหรือทุกข์สมุทัยอริยสังข) นั่นคือ “**กิเลสตัณหา**” หมายถึง ความทะยานอยาก ที่ทำให้เกิด “**ภพ**” ใหม่ (อุปปัตติภพ) “**ชาติ**” ใหม่ ได้แก่ ความอยาก ความคิดเพลिन ความคิดใจอยาก ความคิดใจชอบ ความยินดียินร้าย เป็นต้น หรือการคิดใจในรสอร่อยของโลก นั่นคือ “**ตัณหา ๓**” ได้แก่ (๑) **กามตัณหา** คือ ความทะยานอยากในกาม ความอยากได้กามคุณ ความอยากหรือไม่อยากใน รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (๒) **ภวตัณหา** คือ ความอยากทางจิต ความทะยานอยากในภพ ความอยากในภาวะของตัวตนที่จะได้ จะเป็นอย่างไร หนึ่ง อยากเป็น อยากคงอยู่ตลอดไป ความใคร่อยากที่ประกอบด้วย **ภวทิฏฐิ** หรือ **สัสสตทิฏฐิ** และ (๓) **วิภวตัณหา** คือ ความไม่อยากทางจิต ความอยากดับสูญ หรือความอยากในความไม่อยากให้เกิด ให้มี ให้เป็น ความทะยานอยากในวิภพ ความอยากในความพรากพันไปแห่งตัวตนจาก ความเป็นอยู่อย่างใดอย่างหนึ่งอันไม่ปรารถนา อยากทำลายอยากให้ดับสูญ ความใคร่อยากที่ ประกอบด้วย **วิภวทิฏฐิ** หรือ **อจุลเขตทิฏฐิ** ทั้งหลายเหล่านี้ อันเป็นมูลเหตุปัจจัยโดยตรงให้เกิด “**อุปาทาน**” อันยังให้เกิด “**อุปาทานขันธ ๕**” อันเป็น “**อุปาทานทุกข์**” อันเร้าร้อนเผาผลาญในองค์กรธรรม “**ชรา**”

(๕) ญาณทัตตสนะที่ ๕ : สมุทัยนี้ควรละ (กิจจญาณ-หยั่งรู้กิจในทุกขสมัยอริยสังข์ ได้แก่ ปหาน ๓ ดังนี้ ๑. **วิกขัมภนปหาน** คือ ละด้วยข่มไว้ด้วยขณะอยู่ในฌาน ๒. **คตังคปหาน** คือ ดับด้วยองค์นั้นๆ หรือธรรมอันเป็นธรรมที่ตรงข้าม เช่น **ปมาทะ-อปปมาทะ** [สติสัมปชัญญะ] หรือ **อกุศลธรรม-กุศลธรรม** เป็นต้น และ ๓. **สมุจเจตปหาน** คือ ดับด้วยตัดขาดโดยโลกุตตรมรรคหรือมัคคญาณ) นั่นคือ **ปหานะ-การละเป็นกิจในสมุทัย** ตามหลักที่ว่า **“ทุกขสมุทัย อริยสังข์ ปหานทุกข”** ดังนั้น **สมุทัยควรละ** คือ **กำจัด ทำให้หมดสิ้นไป** ได้แก่ การแก้ไขกำจัดต้นตอของปัญหาละเหตุแห่งทุกข์ นั่นคือ **“ตัณหา”** นั่นเอง โดยการนำออกและละเสียซึ่ง **“ตัณหา”** โดยการปฏิบัติ และโดยปัญญาและเหตุผล ดังเช่น เข้าใจใน **“ปฏิจจนสมุปปาท ๑๒: อวิชา-สังขาร-วิญญาณ-นามรูป-สพายตนะ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ-ชาติ-ชรามรณะ [พร้อมด้วย โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส เป็นธรรมคา = สังกิเลสทั้งหลาย]” (ปฏิจจนสมุปปันนธรรม ๖: อัทธา ๓-สังเขป ๔-สนธิ ๓-วัฏฏะ ๓-อาการ ๒๐-มูล ๒ หรือ กฏแห่งกรรม-กัมมัตสกตา)** แล้วว่า **“ตัณหา”** เกิดแต่เหตุปัจจัยใด เราก็ปฏิบัติตามความเข้าใจนั้น

แต่อย่างไรก็ตาม มีข้อน่าสังเกตประการหนึ่ง นั่นคือ **“วิภวตัณหา”** หมายถึง ความไม่ยอม ไม่ยอมให้มีทุกข์ ไม่ยอมให้เกิด ไม่ยอมให้มี ไม่ยอมให้เป็น ทำให้เกิดการผลัดไต่ ต่อต้าน เป็น **“ตัณหา”** ตัวสำคัญที่ผู้ปฏิบัติมักจะลืม หรือนึกไม่ถึง เพราะคิดว่าเป็น **“ตัณหา”** บางคนนึกว่าเป็นสิ่งที่ดีเสียอีกตลอดจน **“ภวตัณหา”** (ความอยาก) ในการปฏิบัติธรรมจนเกินพอดีก็เป็นสิ่งที่ผิด

ถ้าพูดอย่างง่ายๆ ให้ครอบคลุมความหมาย **“สมุทัยนี้ควรละ”** โดยปริยาย คือ ลดละความอยาก และ ไม่อยาก อันเป็นเหตุ ให้ไวที่สุดทันทีที่ **“สติรู้เท่าทัน”** นั่นเอง อย่าปล่อยอ้อยอิงอย่างเด็ดขาด เพราะ **“ตัณหา”** มักแฝงมากับความคิดนึกปรุงแต่งอันมักไม่รู้ตัวในตอนแรกๆ อันเป็นปัจจัยให้เกิด **“เวทนา”** อันเป็นปัจจัยให้เกิด **“ตัณหา”** ตามหลักธรรม **“ปฏิจจนสมุปปาท ๑๒” (ปัจจัยธรรม ได้แก่ ปฏิจจนสมุปปาท ๑๒-ปฏิจจนสมุปปันนธรรม ๖)** อย่าปล่อยให้จิตมีโอกาสดลกล่อปรุงแต่งให้เป็นเรื่องเป็นราวยืดยาวออกไป อันต้องเกิด **“เวทนา”** จึงเป็น **“เหตุปัจจัยให้เกิดตัณหา”** มีโอกาสแทรกเข้ามา อย่าใส่ใจ อย่าวิพากษ์วิจารณ์ พอรู้แก่ **“เวทนา”** หรือการรับรู้อารมณ์ทั้ง ๖ ได้แก่ **รูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ-ธรรมารมณ์** ที่กระทบแล้ว (**อินทริย์ ๖: ตา-หู-จมูก-ลิ้น-กาย-ใจ**) แล้วให้หยุดเพียงเท่านั้นเอง

แต่อย่างไรก็ตาม สำหรับการละแห่งปหานะนั้น หมายถึง **“ละเหตุ”** [สาเหตุ-ต้นเหตุ-มูลเหตุแห่งการสร้างกรรม นั่นคือ **“กรรมภพ”** (สังขาร)] ไม่ใช่ **“ละผล”** คือ **“ความทุกข์”** หรือ **“ละทุกข์เวทนา”** ที่เกิด **“เรื่องที่เป็นทุกข์ที่เกิดขึ้นนั้นเป็นผลแล้วไม่ใช่เหตุ** การพยายามดับเรื่องทีทุกข์ที่ผลจักเป็นการกดข่ม ต้อง **“ดับที่เหตุอันคือตัณหา”** หรือ **“ดับที่เหตุที่ทำให้เกิดตัณหา”** ที่เรียกว่า **“เวทนา-ความรู้สึกรู้สึก”** (คำว่า **“ดับที่”** หมายถึง **“ยังคงเกิดขึ้นและเป็นไปอยู่** แต่เพราะปัญญาที่รู้และเข้าใจแจ่มแจ้ง จึงไม่เกิดผลให้เป็นทุกข์ ไม่ใช่การดับเวทนาลงไปจริงๆ ที่หมายถึง **“ดับสูญลงไป”** หรือ **“ขาดสูญ”** คือ ไม่มีอะไรเหลืออยู่ทั้งสิ้น ซึ่งจัดเป็นความนึกคิดพิจารณาไม่ประกอบด้วยปัญญาและเหตุผล คือ พยายามด้วยวิชาความไม่รู้) จึงไม่ใช่การดับที่ผลซึ่งเป็นทุกข์อันเป็นสิ่งที่ควรรู้เท่านั้น ดังเช่น **“ทุกข์-ทุกข์สังข์-ทุกข์อริยสังข์”** (ข้อ ๑ ในอริยสังข์

๔) อันมีกิจอันควรกระทำ คือ “กำหนดรู้ อัครอบคลุมถึงความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งด้วย” (ปริยญา) เท่านั้น และดังคำกล่าวที่ว่า “ทุกข์ใดเกิดแต่เหตุ เมื่อเหตุดับแล้ว ทุกข์นั้นก็ดับ” นั่นคือ เมื่อดับอวิชชาอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ ความทุกข์นั้นย่อมดับไป ที่เรียกว่า “ปฏิโลมปฏิจจนุปบาท” ตามแนวคิดฝ่ายนิโรชวาร ในทำนองเดียวกัน ในการพิจารณาถึงเหตุของความทุกข์ ที่เกิดจาก “มูล ๒” คือ (๑) อวิชชา ซึ่งประกอบด้วย “อวิชชา ๔-อวิชชา ๗” อันเป็นอดีตเหตุและเป็นปัจจัยให้เกิด “สังขาร” กับ (๒) ตัณหา ซึ่งประกอบด้วย “ตัณหา ๓” อันเป็นปัจจุบันเหตุและเป็นปัจจัยให้เกิด “อุปาทาน” จนสุดท้ายย่อมเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ตามขันธ์ที่ว่า “อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์” ที่เรียกว่า “อนุโลมปฏิจจนุปบาท” ตามแนวคิดฝ่ายสมุทวาร

(๖) ญาณทัตตนะที่ ๖ : สมุทัยนี้ควรละเสร็จแล้วหรือ สมุทัยนี้จะดับบางส่วนแล้วหรือ (กตญาณ-หยั่งรู้การอันได้ทำแล้วในทุกสมุทัยอริยสังข์ทั้งหมด ได้แก่ สมุทัยญาณแห่งทุกสมุทัยอริยสังข์ และทุกสมุทัยญาณแห่งกิจในอริยสังข์ คือ ปหานะ) หมายถึง ไม่เกิดข้อกังขาสงสัยในธรรมที่ปฏิบัติขณะนั้น (อธิโมกษ์) ด้วยปัญญาหยั่งรู้หยั่งเห็น ได้แก่ “ธรรมฉุติญาณ-ยถาภูตญาณ-สัมมาทัตตนะ” หรืออีกนัยหนึ่งนั้น ทางฝ่าย “วิชา ๓” ที่เรียกว่า “จตุปปาตญาณ-ทิพพจักขุญาณ” (ข้อ ๒ ในวิชา ๓) และทางฝ่าย “ญาณ ๑๖-โศปสญาณ” ที่เรียกว่า “ปัจจัยปริคคหญาณ” (ข้อ ๒ ในญาณ ๑๖)

[C] นิโรช-ทุกข์นิโรชอริยสังข์

(๗) ญาณทัตตนะที่ ๗ : นิโรชคือ ผลของการดับทุกข์ ภาวะหมดปัญหาแห่งทุกข์ (สัจจญาณ-หยั่งรู้สังข์หรือทุกข์นิโรชอริยสังข์) หรือ ผลของการดับกิเลสทั้งหลายอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง นั่นคือ “ตัณหา ๓” และ “อุปาทาน ๔” (อันล้วนเนื่องสัมพันธ์กันตามวงจรแห่งจิต) หมายถึง ภาวะที่จิตปราศจากกิเลสและไร้ทุกข์แล้ว ทำให้เกิดความสุขสงบ บริสุทธิ์ ผ่องใส เบิกบาน เบากาย เบาใจ เนื่องจากขาดไฟของกิเลส ซึ่งประกอบด้วย ตัณหา ๓” และ “อุปาทาน ๔” อันเผาผลาญให้ร้อนลุ่มในจิตใจ นั่นเอง

(๘) ญาณทัตตนะที่ ๘ : นิโรชนี้ ควรทำให้แจ้ง (กิจจญาณ-หยั่งรู้กิจในทุกข์นิโรชอริยสังข์) ได้แก่ นิโรช ๒ ดังนี้ ๑. ปฏิปัสสัทธินิโรช คือ ดับด้วยสงบระงับโดยการบรรลุโลกุตตรผล ที่เรียกว่า “สัมมาญาณ” คือ หยั่งรู้ชอบ และ ๒. นิสสรณนิโรช คือ ดับด้วยสลัดออกไป ดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วนั้นยังยืนตลอดไป ที่เรียกว่า “นิพพาน-อมตธาตุ” โดยบรรลุด้วย “อรหัตตผลวิมุตติ” นั่นคือ “สัมมาวิมุตติ” หมายถึง หลุดพ้นชอบ ดังนี้) สัจฉิกิริยา-การทำให้แจ้ง เป็นกิจในนิโรช ตามหลักที่ว่า “ทุกข์นิโรช อริยสัจจ์ สัจฉิกิตัพพ” หมายถึง นิโรชควรทำให้แจ้ง นั่นคือ เข้าถึง หรือ บรรลุ ได้แก่ การเข้าถึงสภาวะที่ปราศจากปัญหา บรรลุจุดหมายที่ต้องการ ควรทำให้แจ้งประจักษ์แก่ตนเอง เป็นภาวะที่เกิดจากการปฏิบัติที่ถูกต้อง จึงทำให้ผู้ปฏิบัติไม่เผาผลาญเราร้อนด้วย “อำนาจของกิเลสตัณหาอุปาทาน” จึงเป็นการถูกต้อง เกิด “ตัพพคณิพพาน” อันมักเข้าใจผิดไปยึดเอา “สภาวะของฉานสมาธิ” หรือองค์ฌานต่างๆ ในธรรมสมาธิที่เกิดขึ้น อันมีภาวะอิม

เอิบ-ปราโมทย์ อิ่มเย็น-ปีติ เป็นสงบ-ปีติสัทธ เป็นสุข-สุข ว่าเป็น “**สัจจสภาวะแห่งนิโรธ**” แต่ความจริงแล้ว กลับไม่ใช่ จึงเป็นสภาวะที่ไม่ใช่ด้วยการคิดหรือฟังแต่เพียงอย่างเดียว เพราะมักเป็นสภาวะปรุงแต่งตามที่เขากล่าวว่าหรือตามความเข้าใจของเราอย่างผิดๆ เท่านั้น (ความฟุ้งซ่าน-อุทธัจจะ โดยสำคัญผิดในธรรมว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ) อย่างน้อยให้สัมผัสได้หรือเข้าใจใน “**สุขทางธรรม**” หรือ “**นิโรธ**” (ปรมาตตสัจจะ) น้อย่างถูกต้องบางส่วนก่อน เพราะ “**นิโรธ**” นั้นแตกต่างจาก “**สุขทางโลก**” อย่างสิ้นเชิง “**สุขทางโลก**” นั้น **ต้องมีภาวะก่อนทุกข์ขึ้นมาก่อน** คือ สร้าง “**ตัณหา**” หรือความอยากขึ้นมาก่อน ถ้าสามารถสนอง “**ตัณหา**” นั้นได้ ก็เรียกว่า “**ดับทุกข์นั้นได้แล้ว**” จึงเรียกกันโดย “**ภาษาโลก**” สมมติว่า “**ความสุข**” (สุคติ) อันเป็น “**สมมติสัจจะ**” เมื่อเข้าใจได้อย่างถูกต้องดีแล้วนั้น จะได้เป็นขวัญกำลังใจให้ปฏิบัติด้วยความมั่นใจในการปฏิบัติต่อไปจนเป็น “**นิโรธ**” ในที่สุด และเพื่อป้องกันไม่ให้เกิด “**วิปัสสนูปกิเลส ๑๐**” หมายถึง ธรรมารมณ์ที่เกิดแก่ผู้ได้ตรุณวิปัสสนา หรือวิปัสสนาอ่อนๆ ทำให้เข้าใจผิดว่าตนบรรลุมรรคผลแล้ว เป็นเหตุขาดวางให้ไม่ก้าวหน้าต่อไปในวิปัสสนาญาณ (๑. **โอภาส**-แสงสว่าง ๒. **ญาณ**-ความหยั่งรู้ ๓. **ปีติ**-ความอิ่มใจ ๔. **ปีติสัทธ**-ความสงบเย็น ๕. **สุข**-ความสุขสบายใจ ๖. **อริโมกข์**-ความน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาแก่กล้า ๗. **ปักษะ**-ความเพียรที่พอดี ๘. **อุปฏฐาน**-สติแก่กล้าสดชื่น ๙. **อุเบกขา**-ความมีจิตเป็นกลาง ๑๐. **นิกันตี**-ความพอใจจิตใจ) เพราะไม่รู้จริงโดยปัญญาญาณในวิปัสสนาหรือด้วยปัญญาเห็นธรรมหรือนามรูปโดยไตรลักษณ์ (ธรรมฐิติ-ธรรมนิยาม ๓) จึงเกิดอาการฟุ้งซ่านในธรรมที่ปฏิบัติอยู่ มีความเข้าใจผิดๆ ใน “**นิโรธ**” เช่น การไปเข้าใจหรือยึดเอา “**ภาวะของรูปฌาน หรืออรูปฌาน**” หรือ “**สมาธิ**” (สมถะ) อันสุขสบายก็จริงอยู่แต่ก็ไม่เที่ยงว่าเป็น “**ภาวะของนิโรธ**” หรือ “**สภาวะพ้นทุกข์แล้ว**” เป็นต้น

(๕) **ญาณทัสสนะที่ ๕ : นิโรธนี้ทำได้แจ้งถูกต้องแล้วหรือ** (กตญาณ-หยั่งรู้การอันได้ทำแล้วในทุกขนิโรธ อริยสัจจ์ทั้งหมด ได้แก่ นิโรธญาณแห่งทุกขนิโรธอริยสัจจ์ และทุกขนิโรธญาณแห่งกิจในอริยสัจจ์ คือ สัจฉิกิริยา) นิโรธนี้ได้แจ้งแล้วบางส่วนถูกต้องแล้วหรือไม่ หรือ ไขสภาวะฌานหรืออรูปฌานอันเป็นสุขไม่เที่ยงหรือเปล่า ดังนี้

[D] **มรรค-ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์**

(๑๐) **ญาณทัสสนะที่ ๑๐ : มรรค คือ ทางปฏิบัติให้พ้นทุกข์** (สัจจญาณ-หยั่งรู้สัจจะหรือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์) หรือทางปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ หรือดับกิเลส-ตัณหา-อุปาทาน อันยังให้เกิด “**อุปาทานทุกข์**”

(๑๑) **ญาณทัสสนะที่ ๑๑ : มรรคนี้ ควรเจริญ** (กิจจญาณ-หยั่งรู้กิจในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์ นั่นคือภาวนา) หรือมรรคนี้ควรปฏิบัติ ภาวนา-**การเจริญ เป็นกิจในมรรค** ตามหลักที่ว่า “**ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทาอริยสัจจ์ ภาวนตพฺพ**” มรรคควรเจริญ คือ ควรฝึกอบรม ลงมือปฏิบัติ กระทำตามวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย ได้แก่ การลงมือแก้ไขปัญห โดยข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึง “**การดับทุกข์**” คือ “**อริยมรรคมีองค์ ๘**” ที่เป็น

“มัชฌิมาปฏิปทา” (ทางสายกลาง) หรือ “สัมโพชฌงค์ ๗” (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ อันมี ๗ อย่าง ได้แก่ สติ-ธัมมวิจยะ-วิริยะ-ปีติ-ปีสัสสทธิ-สมาธิ-อุเบกขา) “อริยมรรคมีองค์ ๘” มีรายละเอียดต่อไปนี้

- (๑) **ขั้นศีล** (เพื่อความสงบกายใจ) เพื่อเป็นบาทฐานให้เกิดขั้นสมาธิ เพื่อยังความแน่วแน่ จิตใจไม่ซัดส่าย ไม่วอกแวก มีสติ เป็นกำลังของจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาให้เกิดความเข้าใจในธรรม และเพื่อละกิเลสอย่างหยาบ ที่เป็นเหตุให้ล่วง ละเมิดออกมาทางกายและวาจา เช่น เป็น “กายทุจริต ๓” และ “วจีทุจริต ๔” ที่เรียกว่า “วิตกกัมภีเลส” โดยการเจริญอุทิสติศึกษา
- (๒) **ขั้นสมาธิ** เพื่อเป็นบาทฐานให้เกิดขั้นปัญญา รู้เห็นตามความเป็นจริงในการดับทุกข์ และเพื่อละกิเลสอย่างกลาง ที่เรียกว่า “ปริยภูฐานกิเลส” ซึ่งพุ่งขึ้นมาเรารุมอยู่ในจิตใจ ดังเช่น “นิวรณ์ ๕” ในกรณีที่จะข่มระงับไว้ ละด้วยการเจริญอุทิสติศึกษา (ปฏิบัติสมาธิเพื่อเป็นกำลังเป็นฐานในการก้าวหรือปฏิบัติต่อไปเท่านั้นเพื่อเข้าสู่วิปัสสนาภาวนาพร้อมๆ กัน ไม่ใช่การปฏิบัติแต่สมาธิแล้วจะก้าวขึ้นไปเองเป็นขั้นปัญญา อันเป็นการเข้าใจผิดๆ)
- (๓) **ขั้นปัญญา** อันเป็นบาทฐานให้เกิดผล (โลกุตตรผล-สัมมาญาณ) โดย “สัมมาวิมุตติ” หมายถึง หลุดพ้นชอบ นั่นคือ **วิมุตติ-วิมุตตिसุข** (สุขจากการหลุดพ้น-อรหัตตผลวิมุตติ) เพื่อละกิเลสอย่างละเอียด ซึ่งนอนเนื่องอยู่ในสันดานอันยังไม่ถูกกระตุ้นให้พุ่งขึ้นมา ที่เรียกว่า “อนุสัยกิเลส” ได้แก่ **อนุสัย ๗** และข่มละด้วยการเจริญอุทิสติศึกษา

นอกจากจะพิจารณาตาม “หลักไตรสิกขา” (สิกขา ๓) ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ผู้ปฏิบัติยังสามารถจำแนกแยกตามหลักธรรม “อริยมรรคมีองค์ ๘” ทางปฏิบัติให้พันทุกข์ โดยลำดับขั้นตอนออกเป็น ๓ ลำดับ ได้แก่ (๑) เริ่มต้นด้วยปัญญา (๒) ดำเนินด้วยปัญญา และ (๓) นำไปสู่ปัญญา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

- (๑) **สัมมาทิฐิ** [เห็นชอบ] หมายถึง มีความเห็นหรือความเชื่อที่ถูกต้อง ความเห็นชอบ ความเข้าใจชอบประกอบด้วย ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ ความรู้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ความรู้ในหนทางเป็นเครื่องให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ คำว่า “ชอบ-สัมมา” ที่หมายถึง ชอบธรรม หรือ โดยถูกต้อง โดยถูกต้องตามความเป็นจริง ฉะนั้น เห็นชอบหรือรู้ชอบจึงหมายถึง ปัญญาที่เข้าใจถูกต้องตามที่จริง เห็นทุกข์ มีความเห็นที่จะออกจากทุกข์ มีความเห็นชอบถูกต้องเกี่ยวกับทุกข์ ความเชื่อหรือเห็นชอบในการปฏิบัติให้พันทุกข์อย่างถูกต้อง นั่นคือ (๑) เห็น (รู้เข้าใจ) ใน “อริยสัจ ๔” อันมี **ทุกข์-สมุทัย-นิโรธ-มรรค** ว่าเป็นทางดับทุกข์ (๒) เห็น (รู้เข้าใจ) “**ปฏิจจนุปบาท ๑๒**” ซึ่งเป็นกระบวนการเกิดขึ้นและดับไปแห่งทุกข์ (๓) เห็น (รู้เข้าใจ) “**หลักไตรลักษณ์**” ได้แก่ **อนิจจัง-ทุกขัง-อนัตตา** หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ **ปัญญาอันเห็นชอบ [วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ: ชั้น ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ ๑๘-อินทรี ๒๒-อริยสัจ ๔-ปฏิจจนุปบาท ๑๒-ปฏิจจนุปปन्नธรรม ๖]** กล่าวคือ (๑) พิจารณาเห็นชอบ

“อริยสัจ ๔” (๒) พิจารณาเห็นชอบตามคลองธรรม [ปัจจยธรรม–ทิพพจักขุญาณ–ปัจจยปริคคญาณ–กฏแห่งกรรม–กัมมัสสกาตาสัทธา] ว่า “ทำดีมีผลดี–ทำชั่วมีผลชั่ว” ที่เรียกว่า “กฏแห่งกรรม” มีอาการ ๖ ประการ ได้แก่ (๑) **สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน** (๒) **สัตว์ทั้งหลายเป็นทายาทแห่งกรรม** (๓) **สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นกำเนิด** (๔) **สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์** (๕) **สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นที่พึ่ง** (๖) **กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายโดยให้เลวและประณีต** หรือเพื่อไม่เกิด “มิจจาทิฏฐิ” มีอาการ ๑๐ ประการ ดังนี้

อรรถกถามิจจาทิฏฐินิเทศ

(พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๒ - หน้าที่ 62 FILE 69)

“มิจจาทิฏฐิ” ซึ่งเป็นความเห็นถือผิดเป็นปฏิปักษ์ต่อ “สัทธา ๔” หมายถึง ความเชื่อประกอบด้วย ปัญญาอย่างมีเหตุผล ได้แก่ **กัมมสัทธา–ผลสัทธา–วิปากสัทธา–ตถาคตโพธิสัทธา** ดังต่อไปนี้

(๑) บทว่า [นตฺถิ ทินฺน] “**ทานที่ให้แล้วไม่มีผล**” คือ ปฏิเสษผลของทานเพราะเป็นอุจเฉททิฏฐิ

(๒) บทว่า [ยิฏฺฐิ] “**การบูชาขันธ์**” ใน บทว่า [นตฺถิ ยิฏฺฐิ] “**ขันธ์บูชาแล้ว ไม่มีผลนี้เป็นขันธ์เล็กน้อย**”

(๓) บทว่า [หุตฺติ] “**เช่นสรวงเป็นมหายัญ**” คือ ปฏิเสษผลของขันธ์ทั้งสอง

(๔) บทว่า [นตฺถิ สุกฺกทุกฺกฏานํ กมฺมานํ ผลํ วิปาโก] “**ผลวิบากแห่งกรรมที่บุคคลทำดีทำชั่วไม่มี**” คือ ปฏิเสษผลแห่งบุญกรรม มีศีล เป็นต้น เพราะปฏิเสษผลแห่งทาน ปฏิเสษผลแห่งบาปกรรมมี ปาณาติบาต เป็นต้น

(๕) บทว่า [นตฺถิ อัย โลก] “**โลกนี้ไม่มี**” คือ ด้วยกรรมที่ทำไว้ในก่อน

(๖) บทว่า [นตฺถิ ปโร โลก] “**โลกหน้าไม่มี**” คือ ด้วยกรรมที่ทำไว้ในโลกนี้

(๗) บทว่า [นตฺถิ มาตา] “**มารดาไม่มี**” คือ ปฏิเสษผลของกรรมที่ทำไว้ในมารดาเหล่านั้น

(๘) บทว่า [นตฺถิ ปิตา] “**บิดาไม่มี**” คือ ปฏิเสษผลของกรรมที่ทำไว้ในบิดาเหล่านั้น

(๙) บทว่า [นตฺถิ สตุตา โอปปาติกา] “**สัตว์ผู้ผูกขึ้นก็ไม่มี**” คือ ปฏิเสษการผูกขึ้นอันมีกรรมเป็นเหตุ

(๑๐) บทว่า [นตฺถิ โลก สมนพฺราหฺมณา เย อิมญจ โลกํ ปรณฺจ โลกํ สย อภิญญา สจฺฉิกฺขวา ปเว เทนฺติ] “**สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ผู้ทำโลกนี้และโลกหน้า ให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งแล้วสั่งสอนประมุขชนให้รู้ตาม ไม่มีในโลก**” คือ ปฏิเสษปฏิบัติทานในการได้อภิญญา เพื่อเห็นในโลกนี้และโลกหน้า

(๑) พิจารณาเห็นถูกต้องตามที่เป็นจริงตามกำหนดแห่งธรรมคา [ปัญญาพิจารณาเห็นนามรูปตาม “สามัญลักษณะ ๓” โดยไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง-ทุกขัง-อนัตตา] ว่า “ขั้น ๕” ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน คำว่า “สามัญลักษณะแห่งไตรลักษณ์” [The Common Characteristics of the Three Characteristics of Existence] ทั้ง ๓ ประการ [The Basic Facts of Existence III] หมายถึง ธรรมที่เป็นสังขตะคือสังขารทั้งปวงเป็นสามัญเสมอเหมือนกัน จึงเรียกว่า “สามัญลักษณะ” [ไม่สามัญแก่ธรรมที่เป็น “อสังขตะ-วิสังขาร” ซึ่งมีเฉพาะลักษณะที่สาม คือ “อนัตตา” อย่างเดียวไม่มีลักษณะ ๒ อย่าง ได้แก่ อนิจตา-ทุกขตา] หรือลักษณะเหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็น “กฎธรรมชาติ” มีอยู่ตามธรรมคา จึงเรียกว่า “ธรรมนิยาม” ดังนี้

(๑) “อนิจตา-อนิจลักษณะ = Impermanence” คือ ลักษณะที่เป็นอนิจจะ ความเป็นของไม่เที่ยง ลักษณะที่ให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยง ไม่คงที่ ได้แก่

- (๑) เป็นไปโดยการเกิดขึ้นและสลายไป คือ เกิดดับๆ มีแล้วก็ไม่มี
- (๒) เป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อยๆ
- (๓) เป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะๆ
- (๔) แข็งต่อความเที่ยง คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว

(๒) “ทุกขตา-ทุกขลักษณะ = Misery-Suffering” คือ เครื่องกำหนดความเป็นทุกข์ ลักษณะที่จัดว่าเป็นทุกข์ ลักษณะที่แสดงให้เห็นว่าเป็นทุกข์ ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทนอยู่มิได้ ได้แก่

- (๑) ถูกการเกิดขึ้นและการดับสลายบีบบังคับอยู่ตลอดเวลา
- (๒) ทนได้ยากหรือคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้
- (๓) เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์
- (๔) แข็งต่อสุขหรือเป็นสภาวะที่ปฏิเสธความสุข

(๓) “อนัตตา-อนัตตลักษณะ = Not-Self, Non-Ego, Egolessness, Impersonality” คือ ลักษณะที่เป็นอนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน ลักษณะที่ให้เห็นว่าเป็นของมิใช่ตัวตนโดยอรรถต่างๆ ได้แก่

- (๑) เป็นของสูญ คือ วางเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่างๆ [ในแง่สังขตธรรม คือสังขาร ก็เป็นเพียงการประสมเข้าขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อยๆ ทั้งหมด]
- (๒) เป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ไม่เป็นของใครจริง
- (๓) ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่เป็นไปตามความปรารถนา ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของใครๆ

- (๔) เป็นสภาวะธรรมที่ดำรงอยู่หรือเป็นไปตามธรรมชาติของมัน [ในแง่สังขตธรรม คือสังขาร ก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีอยู่โดยลำพังตัวเอง แต่เป็นไปโดยสัมพันธ์ อิงอาศัยกันอยู่กับสิ่งอื่นๆ]
- (๕) โดยสภาวะของมันเองก็แย้งหรือค้านต่อความเป็นอัตตา มีแต่ภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็นอัตตา

ดังนั้น กล่าวโดยสรุป “สัมมาทิฐิ” นั้น ประกอบด้วยความเห็นชอบอย่างถูกต้อง ตามกำหนดแห่งธรรมตา อันเป็นสังขธรรมตามธรรมชาติ หรือหลักธรรม ๓ ประการ ดังนี้

- (๑) “**อริยสังข์ ๔**” คือ สภาวะที่เป็นจริงโดยประเสริฐยิ่ง เป็นธรรมชาติแห่งสากลในสรรพสิ่ง [Universality of Realities] เห็นสภาพแห่งทุกข์ เห็นสาเหตุแห่งทุกข์นั้น เห็นภาวะที่ปลอดทุกข์ และเห็นแนวทางในการดับทุกข์ เทียบเคียงได้กับ “**ปุพพนิวาสนุสติญาณ-นามรูปปริจเฉทญาณ**” (ข้อ ๑ ในวิชา ๓ กับ ญาณ ๑๖) หมายถึง ปัญญาระลึกชาติได้และแยก रूपแยกนามได้
- (๒) “**ปฏิจจสมุปบาท ๑๒**” คือ เห็นองค์ประกอบแห่งสภาวะธรรมทั้งหลายมารวมกันแล้วเป็นทุกข์ แล้วเห็นวิธีที่จะดับเหตุแห่งทุกข์เหล่านั้นได้ [Dependent Genesis] นั่นคือ “**อนุโลมปฏิจจสมุปบาท**” กับ “**ปฏิโลมปฏิจจสมุปบาท**” รวมทั้ง “**ปฏิจจสมุปบันนธรรม ๖**” ได้แก่ **อัทธา ๓-สังขเป ๔-สนธิ ๓-วิภูฏะ ๓-อาการ ๒๐-มุต ๒** และ **กฎแห่งกรรม** เทียบเคียงได้กับ “**จตุปปาทญาณ** [ทิพพจักขุญาณ]-**ปัจจัยปริคคหญาณ**” (ข้อ ๒ ในวิชา ๓ กับ ญาณ ๑๖) หมายถึง ปัญญาเห็นสัตว์เป็นไปตามอำนาจแห่งกรรม และเห็นสาเหตุแห่งทุกข์ทั้งหลาย [เห็นความเกิดกับความดับแห่งสภาวะธรรมตามเป็นจริง “**ธรรมจักขุ-ดวงตาเห็นธรรม**” ด้วยปัญญาว่า: “**สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งปวงย่อมดับไปเป็นธรรมดา**”]
- (๓) “**ไตรลักษณ์**” คือ เห็นนามรูปแห่งขันธ ๕ ตามอาการลักษณะอันเป็นสามัญที่ประเสริฐยิ่ง เป็นไปกฎแห่งธรรมชาติตามเป็นจริง ที่เรียกว่า “**สามัญลักษณะ**” [Universality of Nature] นั่นคือ (๑) **ความไม่เที่ยงแห่งอนิจจตา** (๒) **ความทุกข์แห่งทุกขตา** (๓) **ความไม่ใช่ตัวตนแห่งอนัตตตา** ไม่ว่าจะ เป็น “**สังขตธรรม**” หรือ “**อสังขตธรรม**” ก็ตาม คือ ย่อมรู้เห็นอย่างสอดคล้อง ย่อมมีข้อปฏิบัติอันสอดคล้อง และย่อมรู้ถึงความหลุดพ้นอย่างสอดคล้อง เทียบเคียงได้กับ “**อัสวักขญาณ-สัมมสนญาณ**” (ข้อ ๓ ในวิชา ๓ กับ ญาณ ๑๖) หมายถึง ปัญญาตรัสรู้ [ญาณ

หยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย] และเห็นธรรมทั้งปวงเป็น
อนัตตา

(ขั้นปัญญา-อธิปัญญาสิกขา)

(๒) **สัมมาสังกัปปะ** [คำริชอบ-คิดชอบ] หมายถึง คำริในการออกจากกาม ความคำริในการไม่
พยายาบท ความคำริในการไม่เบียดเบียน กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ความคำริชอบ คิด ค้นคว้า ศึกษา
หาทาง คำริไตรตรอง นั่นคือ คำริหรือคิดไตรตรองเพื่อออกจากกาม ไม่พยายาบท ไม่เบียดเบียน
คิดหาทางให้พ้นไปจากทุกข์ เช่น คิด อ่าน ศึกษา ธรรมวิจยะ-การเพินเลือกธรรมที่ถูกต้อง การ
วิจยพิจารณา (ปรโตโมสะ-โยนิโสมนสิการ) ในธรรมคำสั่งสอน ค้นคว้าวิจยธรรม (สร้างหรือ
พิสูจน์ทฤษฎี) สนทนาธรรม (ขั้นปัญญา-อธิปัญญาสิกขา)

(๓) **สัมมาวาจา** [วาจาชอบ] หมายถึง การเว้นจากการ พูดเท็จ การเว้นจากการพูดยุยงให้แตกกัน
การเว้นจากการพูดหยาบ การเว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ ดังนี้ เรียกว่า “**วาจาชอบ**” เมื่อไม่ประพฤดิ
ผิดทางวาจา ทำให้ใจกายสบาย ไม่มีศัตรู ใจกายก็ผ่องใสโดยปริยาย อันเป็นบาทฐานในการ
ปฏิบัติขั้นสมาธิในที่สุด (ขั้นศีล-อธิศีลสิกขา)

(๔) **สัมมากัมมันตะ** [ทำการชอบ-การงานชอบ] หมายถึง การเว้นจาก การฆ่าสัตว์ การเว้นจากการ
ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ การเว้นจากการประพฤดิผิดในกามทั้งหลาย พฤติกรรมเหล่านี้
ต่างเรียกว่า “**การงานชอบ**” หรือ “**กระทำชอบ**” ไม่ประพฤดิผิดทางกายกรรม ทำให้ใจกาย
สบาย ไม่มีศัตรู ใจและกายผ่องใส อันเป็นบาทฐานในการปฏิบัติขั้นสมาธิในที่สุด (ขั้นศีล-อธิ
ศีลสิกขา)

(๕) **สัมมาอาชีวะ** [เลี้ยงชีพชอบ] หมายถึง อริยสาวก ในศาสนานี้ ละมิจฉาชีพ เสีย สำเร็จความ
เป็นอยู่ด้วยสัมมาชีพ ซึ่งเรียกว่า อาชีวะชอบ เมื่อไม่ประกอบอาชีพทุจริต ทำให้ใจกายสบายไม่
ต้องคอยหลบๆ ซ่อนๆ ทั้งจากศัตรูคู่อริและบ้านเมือง ใจกายก็ผ่องใส อันเป็นบาทฐานให้ขั้น
สมาธินั่นเอง (ขั้นศีล-อธิศีลสิกขา)

(๖) **สัมมาวายามะ** [เพียรชอบ] หมายถึง (๑) ย่อมปลุกความพอใจ ย่อมพยายาม ย่อมปรารถนความ
เพียร ย่อมประคองจิต ย่อมตั้งจิตไว้ เพื่อความไม่บังเกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรม อันลามกที่ยังไม่ได้
บังเกิด นั่นคือ “**สังวรปธาน**” คือ เพียรระวังหรือเพียรปิดกั้น เพียรระวังยับยั้งบาปอกุศลธรรมที่
ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น (๒) ย่อมปลุกความพอใจ ย่อมพยายาม ย่อมปรารถนความเพียร ย่อม
ประคองจิต ย่อมตั้งจิตไว้ เพื่อการละเสียซึ่งอกุศลธรรม อันลามกที่บังเกิดขึ้นแล้ว นั่นคือ
“**ปธานปธาน**” คือ เพียรละหรือเพียรกำจัด เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (๓) ย่อมปลุก
ความพอใจ ย่อมพยายาม ย่อมปรารถนความเพียร ย่อมประคองจิต ย่อมตั้งจิตไว้ เพื่อการบังเกิด
ขึ้นแห่งกุศลธรรม ที่ยังไม่ได้บังเกิดขึ้น นั่นคือ “**ภาวนาปธาน**” คือ เพียรเจริญ หรือเพียร

ก่อให้เกิด คือ เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดมีขึ้น (๔) ย่อมปลูกความพอใจ ย่อมพยายาม
ย่อมปรารถนาความเพียร ย่อมประคองจิต ย่อมตั้งจิตไว้ เพื่อความยั่งยืน ความไม่เลอะเลือน ความ
งอกงามยิ่งขึ้น ความไพบูลย์ ความเจริญ ความเต็มรอบ แห่งกุศลธรรม ที่บังเกิดขึ้นแล้ว นั่นคือ
“อนุรักษนาปธาน” คือ เพียรรักษา เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น และให้เจริญ
ยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ต่างเรียกว่า “ความเพียรชอบ” มีความเพียรในการ
ปฏิบัติ แก่ใจข้อผิดพลาด และขอเน้นโดยเฉพาะการเพียรยกจิตไม่ให้ตกต่ำ หดหู่อันได้ทรง
ตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐาน ๔ (ชั้นสมาธิ-อริจิตตศึกษา)

(๑) สัมมาสติ [ระลึกชอบ] หมายถึง เป็นผู้ที่มีปกติพิจารณา เห็นกายในกายอยู่ ๑ มีความเพียรเผา
บาย มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ นำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้ ๑ เป็น
ผู้มีปกติพิจารณา เห็นเวทนาในเวทนาอยู่ ๑ มีความเพียรเผาบาย มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ
นำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้ ๑ เป็นผู้มีปกติพิจารณา เห็นจิตในจิตอยู่
มีความเพียรเผาบาย มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ นำความพอใจและความไม่พอใจในโลก
ออกเสียได้ ๑ เป็นผู้มีปกติพิจารณา เห็นธรรมในธรรมอยู่ ๑ มีความเพียรเผาบาย มีความ
รู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ นำความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้ ธรรมทั้งหลาย
เหล่านี้ ต่างเรียกว่า “สัมมาสติ” คือ มีสติรู้เท่าทันและเข้าใจทุกข์อุปาทานที่เกิด ระลึกถึงการดับ
ทุกข์ อันคือสติรู้เท่าทันเวทนา (เวทนานุปัสสนา) และความคิด (จิตตานุปัสสนา) อยู่เนื่องๆ
หรือใช้ “สติปัฏฐาน ๔” เป็นการฝึกโดยตรง อันคือมีสติรู้ในกาย เวทนา จิต และธรรมว่า กาย
นั้นก็ไม่ใช่ มีสติรู้ในเวทนาและจิตสังขาร คือ รู้เท่าทันในเวทนาและความคิด ตลอดจนระลึก
รู้พิจารณาในธรรม อันเป็นธรรมวิจยะในสัมโพชฌงค์ ด้วยการพิจารณาธรรมโดยการโยนิโส
มนสิการ เพื่อเป็นเครื่องรู้เครื่องระลึก เครื่องเตือนสติ ซึ่งเป็นองค์สำคัญในการตรัสรู้ (ชั้น
สมาธิ-อริจิตตศึกษา)

(๒) สัมมาสมาธิ [ตั้งจิตมั่นชอบ] หมายถึง ความตั้งใจมั่นชอบ เป็นอย่างไร ฉะนั้น ภิกษุใน ศาสนา
นี้ เพราะสังคจากาม เพราะสังคจากอกุศลธรรม ย่อมเข้าถึง ฌานที่หนึ่ง อันมีวิตกวิจารณ์ มีปิติ
และสุข อันเกิดแต่วิเวกแล้ว เพราะวิตกวิจารณ์รำบลง เธอเข้าถึง ฌานที่สอง อันเป็นเครื่องฟ่อง
ใสแห่งใจในภายในให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิด
แต่สมาธิแล้วแลอยู่ เพราะปิติจางหายไป เธอเป็นผู้เพ่งเฉยอยู่ได้ มีสติ มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม
และได้เสวยสุขด้วยนามกาย ย่อมเข้าถึง ฌานที่สาม อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าว
สรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า “เป็นผู้เฉยอยู่ได้มีสติ มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม” แล้ว เพราะละสุขและ
ทุกข์เสียได้ และเพราะความดับหายแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน เธอย่อมเข้าถึง ฌานที่
สี่ อันไม่ทุกข์และไม่สุข มีแต่สติอันบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แล้วแลอยู่ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้
ต่างเรียกว่า “สัมมาสมาธิ” ที่แม้ยังไม่เป็นเครื่องขัดเกลาจิตโดยตรงแต่เป็นเครื่องสนับสนุนที่
มีกำลังยิ่งต่อการวิปัสสนากรรมฐาน ให้เกิดบรรลุถึงโลกุตตรมรรค (อริยมรรค ๔-มัคคญาณ

๔) จนถึง “**สัมมาญาณ**” (โลกุตตรผล-อริยผล ๔-ผลญาณ ๔) หรือปัญญาระดับญาณชั้น (ชั้นสมาธิ-อธิจิตตศึกษา)

ดังนั้น ความก้าวหน้าในภาวนากรรมต่อไปนั้น ต้องนำสมาธิในขั้นสมถะนี้ ที่มีจิตที่สงบ ไม่ซัดส่าย ไม่ฟุ้งซ่าน นำไปใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาหรือการเจริญปัญญาให้เกิดสัมมาญาณนั่นเอง จึงจักถูกต้องบริบูรณ์ กล่าวคือ ปฏิบัติในมรรคทั้ง ๘ เพื่อให้เป็นปัจจัยเกื้อหนุนกันจนเกิด “**มรรคสมังคี**” จึงเป็นปัจจัยให้เกิดมรรคองค์ที่ ๘ ที่เรียกว่า “**สัมมญาณ**” (โลกุตตรผล) คือ หยิ่งรู้ชอบ อันเป็นการปฏิบัติในขั้น “**สัมมาญาณ**” (ขั้นปัญญาที่ใช้ในการดับทุกข์) จึงเป็นปัจจัยให้เกิดมรรคองค์ที่ ๑๐ หรือ “**สัมมาวิมุตติ**” คือ หลุดพ้นชอบ หรือสุขจากการหลุดพ้นขั้นนี้ได้ จึงเป็นที่สุดของการปฏิบัติ เพราะฉะนั้น มรรคองค์ที่ ๘ หรือสมาธินั้น จึงต้องดำเนินการปฏิบัติต่อไป ไม่ใช่ติดอยู่ในสมาธิชนิดนั้นสงบ นั่งแข็งทื่อ นั่งกดจิตให้นิ่งสนิทขาดการพิจารณาในธรรม (วิปัสสนา) ที่เรียกว่า “**สมาธิห้วงตอ**” หรือไปติดเพลินแช่หนึ่งอยู่ในความสงบนิ่งเฉย โดย “**อุเบกขา-เอกัคคตาแห่งสมาธิ**” (ฌานที่ ๔) หรือสมาธิที่ติดจมแช่อยู่แต่ใน ปิติ สุข ที่เรียกว่า “**ติดปีติ-ติดสุข**” (ฌานที่ ๑-๓) ถ้าเชยงั้นจัดเป็น “**วิปัสสนูปกิเลส**” ทั้งสิ้น ซึ่งไม่อาจยังให้เกิดมรรคองค์ที่ ๘ หรือ “**สัมมาญาณ**” ได้ จึงยอมไม่อาจเกิด “**สัมมาวิมุตติ**” ขึ้นได้เลย ที่เรียกว่า “**สัมมัตตะ ๑๐**” หรือ “**อเสขธรรม**” หมายถึง ภาวะที่ถูกต้องแห่งมรรคาทั้งหลาย เพราะฉะนั้น จำเป็นต้องปฏิบัติมรรคมืองค์ ๘ นี้ ก็เพื่อยังให้เกิดภาวะที่ถูกต้อง คือ “**มรรคมืองค์ ๑๐**” (สัมมัตตะ ๑๐) ของเหล่าพระอริยเจ้า

ในอันดับต่อไปนี้เป็น การแสดงขั้นตอนสัมพันธ์การทำงานของ “**อริยมรรคมืองค์ ๘**” อันจักก่อให้เกิด “**สัมมาญาณ**” และ “**สัมมาวิมุตติ**” อันเป็นมรรคองค์ที่ ๘ และ ๑๐ ที่เกิดแก่พระอริยเจ้าท่านนั้น ซึ่งเป็นแนวทางดำเนินไปตาม “**หลักอทิปปปัจจัยตา**” (ปฏิจจสมุปบาท ๑๒-ปัจจัยตา ๑๒) นั่นเอง หมายถึง การเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลาย เพราะอาศัยกัน ๑ ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม ๑ การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันๆ จึงเกิดมีขึ้น ๑ สภาวธรรมทั้งหลายนั้น จึงดำเนินไปอย่างเป็นเหตุเป็นผลกัน ดังนี้

- (๑) **ปัญญา** (อันมี สัมมาทิฏฐิ-สัมมาคาริ) อันมีสัมมาทิฏฐิ-ความเห็นชอบเป็นตัวนำ เป็นปัจจัยทำให้เกิด “**ศีล**”
- (๒) **ศีล** (อันมี สัมมาวาจา-สัมมากัมมันตะ-สัมมาอาชีวะ) เป็นปัจจัยทำให้เกิด “**สมาธิ**”
- (๓) **สมาธิ** (อันมี สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ) เป็นปัจจัยทำให้เกิด “**สัมมาญาณ**” (สัมมาปัญญา)
- (๔) **สัมมาญาณ** เป็นปัจจัยทำให้เกิด “**สัมมาวิมุตติ**” (สุขจากการหลุดพ้น)
- (๕) **สัมมาวิมุตติ** เป็นปัจจัยทำให้เกิด “**นิพพาน**” (สอุปาทิเสสนิพพาน-อนุปาทิเสสนิพพาน)

ดังนั้น จาก “มรรคมืองค์ ๘” (อริยอัฏฐังคิกมรรค) กลายเป็น “มรรคมืองค์ ๑๐” ของเหล่าพระอรหันต์เจ้า ดังมี พุทธพจน์ที่ตรัสไว้เกี่ยวกับ “สัมมาทิฐิ” และ “มรรคมืองค์ ๑๐” หรือ “สัมมัตตะ ๑๐” ไว้ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาองค์มรรคเหล่านั้น

สัมมาทิฐิเป็นตัวนำ, สัมมาทิฐิ เป็นตัวนำอย่างไร?

ด้วยสัมมาทิฐิ จึงรู้จัก มิจฉาทิฐิ ว่าเป็น มิจฉาทิฐิ, รู้จักสัมมาทิฐิ ว่าเป็น สัมมาทิฐิ,

รู้จักมิจฉาสังกัปปะ ว่าเป็น มิจฉาสังกัปปะ, รู้จัก สัมมาสังกัปปะ ว่าเป็น สัมมาสังกัปปะ,

รู้จักมิจฉาวาจา ว่าเป็น มิจฉาวาจา, รู้จักสัมมาวาจา ว่าเป็น สัมมาวาจา,

รู้จัก..... ฯลฯ”

(ถึ. ม. ๑๕/๑๗๒๐/๕๕๒)

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าอย่างไร?

เมื่อมีสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะจึงพอเหมาะได้ (จึงพอเหมาะได้=ใช้งานได้ดี),

เมื่อมีสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจาจึงพอเหมาะได้,

เมื่อมีสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะจึงพอเหมาะได้,

เมื่อมีสัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะจึงพอเหมาะได้,

เมื่อมีสัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะจึงพอเหมาะได้,

เมื่อมีสัมมาวายามะ สัมมาสติจึงพอเหมาะได้,

เมื่อมีสัมมาสติ สัมมาสมาธิจึงพอเหมาะได้,

เมื่อมีสัมมาสมาธิ สัมมาญาณจึงพอเหมาะได้,

เมื่อมีสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติจึงพอเหมาะได้

โดยนัยดังนี้แล พระเสขะ (อริยะผู้ยังไม่บรรลุอรหันต์) ผู้ประกอบด้วยองค์ ๘

จึงกลายเป็นพระอรหันต์ผู้ประกอบด้วยองค์ ๑๐ (พระอเสขะ)”

(พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑๔ ข้อที่ ๒๗๕)

อันแสดงอย่างย่อๆ ได้ ดังนี้ (๑) ปัญญา (๒) สติ (๓) สมาธิ (๔) สัมมาญาณ-สัมมาปัญญา-มรรคองค์ที่ ๕ และ (๕) สัมมาวิมุตติ-มรรคองค์ที่ ๑๐ เมื่อมรรคทั้ง ๘ (มรรคา) นี้ ประสานทำงานร่วมกัน มิใช่องค์ใดองค์หนึ่ง เมื่อเหตุปัจจัย คือ มรรคทั้ง ๘ พร้อมทุกองค์ เช่น เกิดจากการพิจารณาจนแจ่มแจ้ง ก็จะทำให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า “มรรคสมังคี-มัลลสมังคี” หมายถึง ผู้เจริญตนสมบูรณ์ไพบูลย์ด้วยอริยมรรค หรือ “ธรรมสามัคคี” หมายถึง ความพร้อมเพรียงขององค์ธรรม-องค์ธรรมทั้งหลายที่เกี่ยวข้องทุกอย่างทำกิจหน้าที่ของแต่ละอย่างๆ พร้อมเพรียงและประสานสอดคล้องกัน ให้สำเร็จผลที่เป็นจุดหมาย เช่น ในการบรรลุมรรคผล เป็นต้น

(๑๒) ญาณทัตตสนะที่ ๑๒ : มรรค ๘ นี้ควรปฏิบัติ (กตญาณ-หยั่งรู้การอันได้ทำแล้วในทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติทวาริยสังข์ทั้งหมด ได้แก่ มัคคญาณแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติทวาริยสังข์ และทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติญาณแห่งกิจในอริยสังข์ คือ ภาวนา) หรือ “อริยมรรคมืองค์ ๘” (อริยอัฏฐังคิกมรรค) และรวมทั้ง “อริยมรรคมืองค์ ๑๐” (สัมมัตตะ ๑๐) ดังกล่าวนี้ ได้ปฏิบัติแล้วหรือ ในความเป็นจริงเชิงภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ นั้น คือ กระบวนการทบทวนเพื่อการค้นหาความจริงด้าน “ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติทวาริยสังข์” ที่เรียกว่า “มรรค ๘-มัคคญาณ ๘-โลกุตตรมรรค” นั่นเอง

ในอีกประการหนึ่งนั้น “กตญาณ” จะนับสำคัญตรงกับ “ปัจจเวกขณญาณ” (ข้อ ๑๖ ในญาณ ๑๖) ซึ่งมีอาการ ๑๕ ประการ หมายถึง ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน ตามแนวทาง “นิโรธ ๕-วิมุตติ ๕” เป็นต้น ที่ประกอบด้วย “อริยมรรคมืองค์ ๘” พร้อมด้วย “โลกุตตรธรรม ๓๗-โพธิปักขิยธรรม ๓๗” [สติ ปัญญา ๔-สัมมปปธาน ๔-อิทธิบาท ๔-อินทริย ๕-พละ ๕-โพฆณงค์ ๗-มรรคมืองค์ ๘] ได้แก่ (๑) **สำรวจมรรค** มีอาการ ๔ ประการ (๒) **สำรวจรู้ผล** มีอาการ ๔ ประการ (๓) **กิเลสที่ละแล้วในมรรคและผล** มีอาการ ๔ ประการ (๔) **กิเลสที่เหลืออยู่ในมรรคและผล** มีอาการ ๔ ประการ และ (๕) **นิพพานในมรรคและผล** มีอาการ ๓ ประการ เว้นแต่ว่าพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งรวมเป็นทั้งหมด ๑๕ ประการ และ “อัสวักขยญาณ” (ข้อ ๓ ในวิชา ๓: ความตรัสรู้) ซึ่งมีอาการ ๖๔ ประการ แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาตามหลักธรรม “ญาณ ๓” [ัจจญาณ-กิจจญาณ-กตญาณ] ที่สัมปยุตต์ใน (๑) “อริยสังข์ ๔” และ (๒) “กิจในอริยสังข์ ๔” แล้ว ต่างเรียกว่า “ญาณทัตตสนะอันมีปริวัฏฐ์ ๓ รอบ” หรือ “ปริวัฏฐ์ ๓ แห่งญาณทัตตสนะ” มีอาการ ๑๒ ประการ ดังขั้นตอนสุดท้ายในข้อ “ญาณทัตตสนะที่ ๑๒” นี้ ฉะนั้น ในกระบวนการตรัสรู้ (สัมโพธิ-สัมโพธิญาณ-สัมมาสัมโพธิญาณ) ที่อริยบุคคลจะกลายเป็นพระอรหันต์นั้น ต่างมีระดับภูมิที่แตกต่างกันไปกำลังของ “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” ตามแต่บุคคล ดังเช่น (๑) **สุกขวิปัสสโก**-ผู้เจริญวิปัสสนา ถ้วน คือ “มหาวิปัสสนา ๑๘” (๒) **เทววิโซ**-ผู้ได้วิชาสาม คือ “วิชา ๓” (๓) **ฉัพพัญญู**-ผู้ได้อภิญญา คือ “อภิญญา ๖” หรือ (๔) **ปฏิสมุททิปปตโต**-ผู้บรรลุปฏิสัมภทา คือ “อนุปัสสนา ๗” เป็นต้น

เมื่อพิจารณาถึง “อัสวักขยญาณ” มีอาการ ๖๔ ประการนั้น หมายถึง ญาณหยั่งรู้ในธรรม เป็นนที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ หรือ ความตรัสรู้ นั่นคือ ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญในอินทริย ๓ ประการ [โดยพิจารณาตาม “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” ในข้อ “อินทริย ๒๒” เกี่ยวกับความแก่กล้าแห่งอินทริย] ได้แก่ **อัญญาตัญญูสสามิตินทริย ๑** [โสดาปัตติมัคคญาณ] **อัญญินทริย ๑** [โสดาปัตติผลญาณ ถึงอรหัตตมัคคญาณ] **อัญญาตาวินทริย ๑** [อรหัตตผลญาณ] นั่นคือ มิฐานะ ๑ + ๖ + ๑ = ๘ หมายถึง เกณฑ์การบรรลุถึงขั้นมรรคผลของ “อริยบุคคล ๘” โดย “อาการ ๖๔” หมายถึง ประกอบด้วย “อินทริย ๘” ได้แก่ (๑) “สัทธินทริย” มีความน้อมใจตนเป็นบริวาร (๒) “วีริยินทริย” มีการประคองไว้เป็นบริวาร (๓) “สตินทริย” มีความตั้งมั่นเป็นบริวาร (๔) “สมาธินทริย” มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นบริวาร (๕) “ปัญญาณินทริย” มีความเห็นเป็นบริวาร (๖) “มณินทริย” มีความรู้แจ้งเป็นบริวาร (๗) “โสมนัสสิ

นทรีย์” มีความยินดีเป็นบริวาร (๘) “ชีวิตินทรีย์” มีความเป็นอธิบดี และมรรคผล ๘ [อริยบุคคล ๘] ซึ่งมีอินทรีย์ชั้นละ ๘ ประการในการเป็นอริยบุคคล ซึ่งรวมทั้งหมดเป็น ๖๔ อากาโร เป็น “**อาสาวัชฌญาณ**” แต่อย่างไรก็ตาม พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสำเร็จความตรัสรู้ด้วย “**ปัญญาจักขุ**” ในอริยมรรคทั้งปวงได้แก่ **โลกียธรรม** และ **โลกุตตรธรรม** จนได้ล่วงถึง “**ญาณทัสสนะอันมีปริวัฏฐี ๓ รอบ**” แล้ว จึงปฏิญาณตนว่า พระองค์ได้บรรลุธรรมวิเศษทั้งหลายทั้งปวงทุกประการ

ฉะนั้น ข้อประเด็นสำคัญที่พึงพิจารณาไตร่ตรองเป็นพิเศษสำหรับผู้ปฏิบัติธรรม นั่นคือการศึกษาค้นคว้าพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างจริงจัง ให้รู้ประจักษ์แจ้งเห็นจริง จนอยู่ในขั้นบรรลุถึง “**สุดมยปัญญา-สุดมยญาณ**” (เกิดรู้เห็นด้วย “**วิชาและญาณ-ญาณทัสสนะแห่งยถาภูตญาณ**” ไม่ใช่รู้แบบปุๆ ปลาย ในทำนองนั้น) หรือ “**ทิพพจักขุญาณ**” (ดวงตาเห็นธรรม-ธรรมจักขุ) อันเป็นคุณสมบัติของพหูสูต หรือบุคคลผู้คงแก่เรียนมากและรู้มากประกอบด้วยปัญญาและเหตุผล (ผู้มีสติสัมปชัญญะครอบรอบโดยปรมาตม์) และพึงให้ดำเนินตามข้อประพฤติปฏิบัติ (สัมมาปฏิปทา) อย่างรู้แจ้งเห็นจริง ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ในครรลองแห่งพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยอัครรรย์ ที่เรียกว่า “**อนุศาสน์ปาฏิหารีย์**” ด้วยเหตุนี้ การพึงพากำลึงกายและกำลึงปัญญาของตนนั้น จึงเป็นปัจจัยแห่งความสำเร็จในการปฏิบัติธรรมอย่างแท้จริงสำหรับชาวพุทธทั้งหลาย ต้องสามารถรู้เห็นและพิสูจน์ได้จริง โดยไม่ปลงใจเชื่อ (อธิโมกข์) อะไรง่าย ๆ อันประกอบด้วยความหลงลืม (ปมาทะ) และหลงใหล (โมหะ) หรือประการสำคัญ คือ ความไม่รู้จักจริงใน “**วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ**” ได้แก่ ชั้น ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ ๑๘-อินทรีย์ ๒๒-อริยสังข์ ๔-ปฏิจัสสมุปบาท ๑๒-ปฏิจัสสมุปปันนธรรม ๖ [ธรรมเครื่องประกอบใน “**ภวจักร-สังสารจักร**” ได้แก่ อัทธา ๓-สังเขป ๔-สนธิ ๓-วัฏฏะ ๓-อาการ ๒๐-มูล ๒] ซึ่งแต่ละบุคคลก็สามารถศึกษาเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง เพื่อให้เกิดความเห็นชอบตามเป็นจริง (**สัมมาทิฐิ** ได้แก่ **อริยสังข์ ๔** [ทุกข์-สมุทัย-นิโรธ-มรรค]-**ปัจจัยธรรม** [ปฏิจัสสมุปบาท-ปฏิจัสสมุปปันนธรรม = ยถาภูตญาณทัสสนะ] -**สัมมสนญาณ** [สามัญลักษณะ ๓-ไตรลักษณ์] รวมทั้ง อนุปัสสนา ๗-มหาวิปัสสนา ๑๘) เพราะฉะนั้น การเจริญภาวนากรรมฐานจะเกิด “**ญาณทัสสนะ**” ในการพิจารณาอารมณ์แห่งกรรมฐานหรือสภาวธรรมที่ขึ้นด้วย “**สภาวะแห่งจิต**” (มโนวิญญานธาตุอันได้รับเหตุปัจจัยมาจากพื้นจิตตสันดานหรือกิเลสทั้งหลาย) นั้น จึงไม่ใช่เรื่องที่ใคร ๆ จะมายอมรับความจริงได้ง่าย ๆ ต้องศึกษาจริงและพัฒนาตนด้วยการลงมือทำจริงๆ จะกินเวลานานเท่าไรนั้น ก็ต้องประกอบความเพียร (วิริยารัมภะ-อินทรียสังวร = **วิริยปรมาตมบารมี**) และสำรวมระวังด้วยความอดทน (ขันติสังวร-ชาคริยานุโยค = **ขันติปรมาตมบารมี**) ฉะนั้น เมื่อปรารถนาความตรัสรู้ในอริยมรรคตามพระธรรมวินัยนี้ ก็ตั้งใจทำด้วยไฟกุศลธรรม และลงมือกระทำด้วยไฟกุศลธรรมอย่างจริงจังและเด็ดเดี่ยว (กุศลธัมมานุโยค) ด้วยศรัทธาและฉันทะอันแรงกล้า (อธิโมกขสังกธา) อันเป็นพื้นฐานสำคัญโลกุตตรธรรมเช่นกัน.

